

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥
ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਚੀ ਸਾਚਾ ਵੀਚਾਰੁ॥

ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

(ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮਾਸਿਕ-ਪੱਤਰ)

ਭਾਦੋਂ-ਅੱਸੂ, ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ੫੪੩

ਸਤੰਬਰ 2011

ਜਿਲਦ ਪਪ

ਅੰਕ ੬

ਸੰਪਾਦਕ

ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਐਮ.ਏ., ਐਮ.ਐਮ.ਸੀ.

ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਿਮਾਣਾ

ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ), ਬੀ.ਐੱਡ.

ਚੰਦਾ

ਸਾਲਾਨਾ (ਦੇਸ਼)	₹ 20
ਲਾਈਫ਼ (ਦੇਸ਼)	₹ 200
ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਦੇਸ਼	₹ 400
ਲਾਈਫ਼ ਵਿਦੇਸ਼	₹ 4000
ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਪੀ	₹ 2

ਚੰਦਾ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪਤਾ

ਸਕੱਤਰ

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ

(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ)

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-੧੪੩੦੦੬

Secretary

Dharam Parchar Committee

(S.G.P.C.)

Amritsar-143006

ਫੋਨ : 0183-2553956-59 ਐਕਸ 304 ਫੈਕਸ : 0183-2553919

website : www.sgpc.net e-mail : gurmat_parkash@yahoo.co.in

ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਾ ਪੁੱਜਣ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਮਿਲਾ ਕੇ
ਇੰਚਾਰਜ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਐਕਸ: 303 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ ਜੀ।

ਤਤਕਰਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ		੩
ਸੰਪਾਦਕੀ		੪
ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ		੮
ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ੧੯	-ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਗੁਰੂ	੧੦
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਟੀਕੇ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ	-ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ	੨੨
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ	-ਸ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਸਰੀਚਾ	੩੮
ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ	-ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	੪੩
ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ	-ਪ੍ਰੋ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੂੰਗਰ	੪੮
ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਕੈ ਕਾਰਣੈ	-ਡਾ. ਮਲਕਿੰਦਰ ਕੌਰ	੬੧
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਸਥਾਨ	-ਮਨਮੋਹਨ ਕੌਰ	੬੫
ਸੂਰਮਗਤੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਗਾਥਾ		
ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਲੜਾਈ	-ਸ. ਹਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ	੭੦
ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖ ਮੁੱਦੇ	-ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ	੭੪
ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ	-ਸ. ਰੂਪ ਸਿੰਘ	੮੧
ਵਿਦਿਆਵਾਨ ਲਈ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਮੁੱਲ	-ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ	੮੬
ਗਹੇ ਨੰਮੂਤਾ ਤਯਾਗੁ ਮਤਸਰ...	-ਸ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਜੋੜਾ ਸਿੰਘ'	੮੭
ਰੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੁੱਖ (ਕਵਿਤਾ)	-ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ	੮੯
ਖ਼ਬਰਨਾਮਾ		੯੦
ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਹੀਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ		੯੩

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ

ਅਸੁਨਿ ਪ੍ਰੇਮ ਉਮਾਹੜਾ ਕਿਉ ਮਿਲੀਐ ਹਰਿ ਜਾਇ॥
 ਮਨਿ ਤਨਿ ਪਿਆਸ ਦਰਸਨ ਘਣੀ ਕੋਈ ਆਣਿ ਮਿਲਾਵੈ ਮਾਇ॥
 ਸੰਤ ਸਹਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਕੇ ਹਉ ਤਿਨ ਕੈ ਲਾਗਾ ਪਾਇ॥
 ਵਿਣੁ ਪ੍ਰਭ ਕਿਉ ਸੁਖ ਪਾਈਐ ਦੂਜੀ ਨਾਹੀ ਜਾਇ॥
 ਜਿੰਨੀ ਚਾਖਿਆ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸੁ ਸੇ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਰਹੇ ਆਘਾਇ॥
 ਆਪੁ ਤਿਆਗਿ ਬਿਨਤੀ ਕਰਹਿ ਲੇਹੁ ਪ੍ਰਭੁ ਲੜਿ ਲਾਇ॥
 ਜੋ ਹਰਿ ਕੰਤਿ ਮਿਲਾਈਆ ਸਿ ਵਿਛੁੜਿ ਕਤਹਿ ਨ ਜਾਇ॥
 ਪ੍ਰਭ ਵਿਣੁ ਦੂਜਾ ਕੋ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਸਰਣਾਇ॥
 ਅਸੂ ਸੁਖੀ ਵਸੰਦੀਆ ਜਿਨਾ ਮਇਆ ਹਰਿ ਰਾਇ॥੮॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੪)

ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਰਾਗ ਮਾਝ ਦੀ ਇਸ ਪਾਵਨ ਪਉੜੀ ਦੁਆਰਾ ਅੱਸੂ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਬਹਾਰ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਏ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਤੇ ਇਸ ਆਤਮਿਕ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਸੁਖ ਅਨੰਦ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਘੁੰਮੇ ਤੇ ਹੁੰਮਸ ਦਾ ਅਣਚਾਹਿਆ ਅਸਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਉਛਾਲਾ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ 'ਚ ਉਪਜਿਆ ਹੈ, ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਉਪਜੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ-ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਅਰਥਾਤ ਸਮੁੱਚੇ ਇਨਸਾਨੀ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਦੀ ਤ੍ਰੇਹ ਡੂੰਘੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ! ਕੋਈ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਮਿਲਾ ਦੇਵੇ! ਸੰਤ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਰੂਹਾਨੀ ਜੀਉਤੋਂ ਕੋਲ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਬਹਾਰ ਤੇ ਰਸੀਲੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਂਦੀ ਹੋਈ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹਾਂ! ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਿਆਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੁਖ ਅਨੰਦ ਲੱਭਣ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਰਸ ਚੱਖ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਰੱਜ ਗਏ। ਉਹ ਆਪਾ-ਭਾਵ ਛੱਡ ਕੇ ਇਹੀ ਅਰਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਮਾਲਕ ਜੀਓ, ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਾਮਨ ਨਾਲ ਲਾ ਲਵੋ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪਿਆਰਾ ਸੱਜਣ ਪਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮੁੜ ਉਸ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਛੋੜਾ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਾਡੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਮਾਲਕ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਹਾਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਹਰੀ ਰੂਪੀ ਰਾਜੇ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਅੱਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸੁਖੀ ਵਸੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਇਨਸਾਨੀ ਕਲਿਆਣ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਲਈ ਪੂਰਨ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਾਵਨ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੇਧ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਅਸੂਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕਣ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਅਸੂਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਤੱਤ ਇਸ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਾਸਾਨੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਸਾਨੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਬੇਹੱਦ ਵਿਸਮਾਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਭਵੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਨ-ਅੰਤਰ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਦੇ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਰਹੱਸਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਹੀ ਅਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੁਘੜ ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦਮ-ਉਪਰਾਲੇ ਦਾ ਸਦਕਾ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖੁਦ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਚੋਣਵੇਂ ਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੱਡੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭੱਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਮਸਰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਰਚ ਕੇ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੁਧਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਤੰਬੂ ਲਗਵਾ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਵਾਈ। ਉਪਰੰਤ ਜਿਲਦਬੰਦੀ ਕਰਵਾ ਇੱਥੋਂ ਇਕ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੁਦ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਚੱਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਪਾਵਨ-ਸਰੂਪ 'ਤੇ ਹੱਥੀ ਚੌਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲੈ ਕਰਕੇ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਲਈ ਪੂਰਨ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਾਵਨ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਧਰਮ ਅਗਵਾਈ ਵਾਸਤੇ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਇਨਸਾਨੀ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ੧ ਸੰਮਤ ੧੬੬੧ ਨੂੰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦਿਹਾੜਾ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮਨਾਉਂਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਹਾੜੇ ਜੋ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਸਮਾਦੀ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਨੋਖੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਰੇਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਬਖਸ਼ਣ ਦਾ ਬਾਣ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੋ ਇਸ ਲਾਸਾਨੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਥਾਪ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਧਰਮਾਂ-ਮਜ਼ਹਬਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸਰਬ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਨਿਰਮਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦਾ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਹਰੇਕ ਮਾਈ-ਭਾਈ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣਤਮ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਵਨ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਰ ਮਾਈ-ਭਾਈ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਖੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਵਨ ਨਿਰਮਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਕਲਿਆਣ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਉੱਚੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕੇ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪਰਉਪਕਾਰ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ। ਤਸੱਲੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਰਬ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਇਸ ਲਾਸਾਨੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਤੱਤਸਾਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭ ਕਰਨਾ ਅਜੋਕੇ

ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੁਣਨ-ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ। ਦਰਅਸਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਾਹਿਦ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਲਾਸਾਨੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਸਰਬਸਾਂਝੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਲਾਸਾਨੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪਿਆਰ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਿਰੋਣ ਦੀ ਅਸੀਮ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਾਵਨ ਸਰੂਪ ਦੇ ਲਾਸਾਨੀ ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਅਥਾਹ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਜਿਸ ਦਾ ਹਰੇਕ ਪਾਵਨ ਨਿਰਮਲ ਬੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤਿ ਕੋਮਲ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹਿਰਦੇ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਠਕਾਂ-ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਝਰਨਾਟਾਂ ਛੇੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਆਪ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਪਿਆਰ 'ਚ ਭਿੰਨੀ ਰਚਨਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਯੁੱਗਾਂ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਅਗਵਾਈ ਵਾਸਤੇ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਕਿੰਨੀ ਹੈ, ਵੱਧ ਹੈ ਜਾਂ ਘੱਟ—ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਗੋਲਦਿਆਂ ਇਹ ਜਾਂਚਿਆ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਾਸਤੇ, ਪਿਆਰ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਉਦਮ-ਉਪਰਾਲੇ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਸਦਕਾ ਇੰਨੇ ਅਮੋਲਕ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਮੋਲਕ ਬਚਨ ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਅਗਵਾਈ ਵਾਸਤੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਸੁਣਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਮਲ 'ਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕੋਲ ਸਦਜੀਵੰਤ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਧਰਮ-ਗੁਰੂ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਦੀ ਸਦਾ ਸੁਹਾਵੀ ਨਿਰਮਲ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੁਰੰਤ ਮਿਟ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਬਸ ਲੋੜ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਓਟ ਲੈਣ ਦੀ, ਇਸ ਦੇ ਪਾਵਨ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ, ਸਮਝਣ, ਮੰਨਣ ਤੇ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਮ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਕਈ ਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਗੁਰੂ-ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਸਦਕਾ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਏ ਜੋ ਖਿਆਲ ਮਨ-ਅੰਤਰ 'ਚ ਉਪਜ ਰਿਹਾ ਹੈ

ਉਹ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਵਨ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦੇ ਸਰੀਰਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਉਚਿਤ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਵੱਜੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪਾਵਨ ਨਿਰਮਲ ਬਚਨ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ ‘ਇਹੁ ਤਨੁ ਸਭੋ ਰਤੁ ਹੈ ਰਤੁ ਬਿਨੁ ਤੰਨੁ ਨ ਹੋਇ॥ ਜੋ ਸਹ ਰਤੇ ਆਪਣੇ ਤਿਤੁ ਤਨਿ ਲੋਭੁ ਰਤੁ ਨ ਹੋਇ॥’ ਇੱਕੋ ਪਾਵਨ ਪੰਕਤੀ ਸਮੁੱਚੇ ਇਨਸਾਨੀ ਵਜੂਦ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿੰਨੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਪਹੁੰਚ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ! ਤੀਸਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ‘ਏ ਸਰੀਰਾ ਮੇਰਿਆ’ ‘ਏ ਨੇਤ੍ਰਹੁ ਮੇਰਿਹੋ’ ‘ਏ ਸ੍ਰਵਣਹੁ ਮੇਰਿਹੋ’ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਲੇ ਹਿਤ ਬੜੇ ਹੀ ਕੀਮਤੀ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਫਰਮਾਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਸਮੁੱਚੇ ਇਨਸਾਨੀ ਵਜੂਦ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ‘ਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਹੀ ਤਿੰਨ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤਨਤਾ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਸਰੀਰਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰਨ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਅਨਮੋਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਸਦਵਰਤੋਂ, ਮਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀਆਂ ਉਚਤਮ ਸਿਖਰਾਂ ’ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹਰਦਮ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇਕਰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਤੁਲਿਤ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਜਾਂ ਇਕੱਲੇ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਸਿਰਫ ਮਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਨਮੋਲ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਅਖੌਤੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਦੰਭ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ

ਹੁਕਮ ਲੈਣਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਸੁਖ ਆਸਨ ਸਮੇਂ, ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਅਰੰਭਤਾ ਜਾਂ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਨਿਸਚਿਤ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮੁਖ ਵਾਕ ਲੈਣਾ, ਅਵਾਜਾ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਲੈਣਾ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭੱਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਸੋਧ-ਸੁਧਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਸੁੰਦਰ ਪੀਹੜਾ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਲਾਗੇ ਬੈਠ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਕਮ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਚੂੜਾਮਣਿ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਹਰਿ ਮੰਦਿਰ ਮਹਿ ਜਾਇ ਪਹੁੰਚੇ। ਰਾਗੀ ਰਾਗ ਕਰਤਿ ਸੁਰ ਉਚੇ।

ਮੰਜੀ ਸਹਤ ਗ੍ਰੰਥ ਤਹਿ ਥਾਪਿ। ਬੈਠੇ ਨਿਕਟ ਗੁਰੂ ਤਬਿ ਆਪਿ॥੩੧॥

ਵਾਰ ਭੋਗ ਕੇ ਸੁਨਿ ਮਨ ਲਾਈ। ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਪੁਨ ਗਿਰਾ ਅਲਾਈ।

‘ਬੁੱਢਾ ਸਾਹਿਬ ਖੋਲਹੁ ਗ੍ਰੰਥ। ਲੇਹੁ ਅਵਾਜ ਸੁਨਹਿ ਸਭਿ ਪੰਥ’॥੩੨॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਚਨ ਮੰਨ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁਕਮ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾ ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਸੀ:-

ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੫

ਸੰਤਾ ਕੇ ਕਾਰਜਿ ਆਪਿ ਖਲੋਇਆ ਹਰਿ ਕੰਮੁ ਕਰਾਵਣਿ ਆਇਆ ਰਾਮ॥

ਧਰਤਿ ਸੁਹਾਵੀ ਤਾਲੁ ਸੁਹਾਵਾ ਵਿਚਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲੁ ਛਾਇਆ ਰਾਮ॥

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲੁ ਛਾਇਆ ਪੂਰਨ ਸਾਜੁ ਕਰਾਇਆ ਸਗਲ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ॥

ਜੈ ਜੈ ਕਾਰੁ ਭਇਆ ਜਗ ਅੰਤਰਿ ਲਾਥੇ ਸਗਲ ਵਿਸੁਰੇ॥

ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਅਚੁਤ ਅਬਿਨਾਸੀ ਜਸੁ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣੀ ਗਾਇਆ॥

ਅਪਨਾ ਬਿਰਦੁ ਰਖਿਆ ਪਰਮੇਸਰਿ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ॥੧॥

ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ‘ਹੁਕਮ ਲੈਣਾ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸਰਵਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖਾਸ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਿਗਿਆਸੂ ਇਸ ‘ਹੁਕਮ’ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ

ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਕਈ ਵੇਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਜਾਂ ਸਹੂਲਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂ ਸੁਣਨਾ ਲੋਚਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈ ਵੇਰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅਰਥਾਂ ਸਮੇਤ ਲਿਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਗਤਾਂ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੇ ਆਏ ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂ ਨੋਟ ਕਰਦੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ‘ਹੁਕਮ’ ਕਿਵੇਂ ਲੈਣਾ ਹੈ? ਇਹ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ‘ਹੁਕਮ ਲੈਣਾ’ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ੧੯ ਤੋਂ ਆਠਾਰਾਂ ਦਸ ਬੀਸ ਤੀਕ ਸਾਰੀ ਹੀ ਅਤੀ ਸਤਿਕਾਰਤ ਪ੍ਰੇਰਨਾਦਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ‘ਹੁਕਮ’ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਲਗਾਵ ਹੈ। ਹਰ ਜਿਗਿਆਸੂ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਅਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ‘ਹੁਕਮ’ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਉਪਰ ਇਸ ਆਏ ‘ਹੁਕਮ’ ਦੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸਰਵਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਪਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੇ ‘ਹੁਕਮ’ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੀਵਾਨ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਅਰੰਭਤਾ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਵੇਲੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਹੁਕਮ’ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਗਲੀਆਂ-ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਛੋਟੇ ਸੰਗਤੀ ਸਮਾਗਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੁਝ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਣ- ਪਰ ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਵੇਲੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪੋਥੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਵੇਲੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਹੁਕਮ’ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਕਰਨੇ, ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨੀ, ਸੁਣਨੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਹ ਸੁਵਿਧਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੁਟਕੇ, ਪੋਥੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਹੁਕਮ’ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰਵਾਇਤ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦੇਣੀ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਹੁਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼ਕਾਇਤਾਂ ਸ਼ੰਕੇ ਪੁੱਛਾਂ ਆਮ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਈਏ ਕਿ ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ, ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਦੀਵਾਨ ਕਰਨੇ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਰਵਾਰ ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੇਦਰੂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ-ਹਫ਼ਤੇ, ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਵੀ ਇਕ ਦੋ ਪਰਵਾਰ ਰਲਮਿਲ ਕੇ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ- ਬੜੀ ਮੁਬਾਰਕ ਗੱਲ ਹੈ ਪਰ ਗੁਟਕੇ ਜਾਂ ਪੋਥੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ ‘ਹੁਕਮ’ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਐਸੀ ਭਾਵਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ■

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ੧੯

-ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਗੁਰੂ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਗਰ ਖਾਰਾ ਨਹੀਂ, ਮਿੱਠਾ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਦੈਵ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮਹਾਂਕਾਲ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਅਮੋਲ ਹੀਰੇ, ਰਤਨ, ਲਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਤ ਵਿਚ ਹੀਰੇ, ਰਤਨ, ਮਾਣਕ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਸੰਖ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ, ਉਪਕਾਰ, ਗਿਆਨ, ਸ਼ਰਧਾ, ਭਗਤੀ, ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ-ਜੋ ਵਡਭਾਗੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਨ ਵਿਚ ਸਿੱਚਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਲ-ਵਿਕਸ਼ੇਪ ਅਵਰਣ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੰਕਲਪ-ਵਿਕਲਪ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਿ ਚਿੱਤ ਆਨੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨੂੰ ‘ਸਤਿ ਸੁਹਾਣੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਚਾਉ’ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਨਾਦੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਜੇਹਵਾ ਵੈਖਰੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਿਤਮ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ‘ਪਰਾ’ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ‘ਪੂਰਬਲਾ’ (ਪਹਿਲਾ) ‘ਸਤਿਨਾਮੁ’ (ਸ਼ਬਦ) ਗੁਰਬਾਣੀ ‘ਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਜਾਪ ਨਾਲ ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਾਪ (ਅਧਯਾਤਮ, ਅਧਿਦੈਵ, ਅਧਿਭੂਤ) ਪੰਚ ਕਲੇਸ (ਅਵਿਦਯਾ, ਅਸਿਮਿਤਾ, ਰਾਗ, ਦ੍ਵੈਸ਼, ਅਭਿਨਿਵੇਸ਼) ਮਿਟ ਗਏ; ਅਗਿਆਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਨ ਸੁਖ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸਦ-ਮਾਰਗ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਸੱਜਾ-ਖੱਬਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਪੈ ਗਏ। ‘ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਸੁਖਦਾਈ’ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਿਆ, ਉਹ ‘ਇਹ ਲੋਕ ਸੁਖੀਏ ਪ੍ਰਲੋਕ ਸੁਹੇਲੇ॥’ ਬਣ ਗਏ।

ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਰ, ਜ਼ੋਰੂ, ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ ਯੁੱਧ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਨਯਾਯ, ਯੋਗ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਭਰਿਆ ਜਲ-ਮੰਥਨ

* ਪਿੰਡ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ।

ਕੀਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਸਰਗੁਣ, ਨਿਰਗੁਣ ਦਾ ਖੰਡਨ/ਮੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ/ਮਿਥਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਦਮ ਕਰਨ ਦਾ ‘ਅਗਾਹਾਂ ਕੂ ਤ੍ਰਾਂਘ’ (ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ) ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਬਢਣੀ (ਬੁਹਾਰੀ) ਨਾਲ ਹੁੰਝ ਕੇ ਸਾਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਾਰ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੱਤ ਸਰੂਪ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿਰਣੈ ਪੂਰਬਕ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਾਕਾਰ ਸ੍ਵਯੰਭੂ, ਸ੍ਵਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੈ। ਨਿਰਭੈ, ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ, ਕਾਲ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਕਾਲ ਹੈ। ਅਗੰਮ, ਅਗੋਚਰ ਹੈ, ਸਰਵੱਗਯ ਹੈ, ਸਮਰੱਥ ਹੈ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਗਿਆਨ ਯਥਾਰਥ ਸਰੂਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ‘ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਗੋਵਿੰਦ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਣੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ, ਸਚੀ ਬਾਣੀ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ੍ਵਾਸ-ਸ੍ਵਾਸ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ:

- ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ॥ ਤਿਨਿ ਸਗਲੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੬੨੮)

- ਨਿਤ ਉਠਿ ਗਾਵਹੁ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਬਾਣੀ॥

ਆਠ ਪਹਰ ਹਰਿ ਸਿਮਰਹੁ ਪ੍ਰਾਣੀ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੪੦)

- ਜਪਿ ਮਨ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿੰਦ ਕੀ ਬਾਣੀ॥

ਸਾਧੂ ਜਨ ਰਾਮੁ ਰਸਨ ਵਖਾਣੀ॥ (ਪੰਨਾ ੧੯੨)

- ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ

ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨੨)

- ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸਤਿ ਸਤਿ ਕਰਿ ਜਾਣਹੁ

ਗੁਰਸਿਖਹੁ ਹਰਿ ਕਰਤਾ ਆਪਿ ਮੁਹਹੁ ਕਢਾਏ॥ (ਪੰਨਾ ੩੦੮)

- ਬੋਲੇ ਸਾਹਿਬ ਕੈ ਭਾਣੈ॥ ਦਾਸੁ ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਹਮੁ ਵਖਾਣੈ॥ (ਪੰਨਾ ੬੨੯)

- ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਤਤੁ ਵਖਾਣੀ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਵਿਚਿ ਆਈ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਖੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਤੀ ਸੁਰਤੀ ਕਰਮਿ ਧਿਆਈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੪੩)

- ਆਵਹੁ ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕੇ ਪਿਆਰਿਹੋ ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ॥

ਬਾਣੀ ਤ ਗਾਵਹੁ ਗੁਰੁ ਕੇਰੀ ਬਾਣੀਆ ਸਿਰਿ ਬਾਣੀ॥ (ਪੰਨਾ ੯੨੦)

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਰਹੇ, ਇਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਥਨ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੋਤਿ (ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ) ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਤੋਂ ਕਰਤਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਹੁਕਮ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ

ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸ੍ਰਯੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੰਡ ਕੇ ਅਮਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ:

- ਹਉ ਆਪਹੁ ਬੋਲਿ ਨ ਜਾਣਦਾ ਮੈ ਕਹਿਆ ਸਭੁ ਹੁਕਮਾਉ ਜੀਉ॥

(ਪੰਨਾ ੭੬੩)

- ਤਾ ਮੈ ਕਹਿਆ ਕਹਣੁ ਜਾ ਤੁਝੈ ਕਹਾਇਆ॥

(ਪੰਨਾ ੫੬੬)

ਇਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਗਰ ਦੀ, ਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਰਤਨਾਕਰ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ੧੨ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਸਤਿ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ ਗੀਤਾ, ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ, ਤੋਰੇਤ, ਜੰਬੂਰ, ਅੰਜੀਲ, (ਬਾਈਬਲ), ਕੁਰਾਨ, ਜਿੰਦ ਅਵਸਥਾ, ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ, ਸੰਤ, ਅਵਤਾਰ, ਪੈਗੰਬਰ, ਰਹਿਬਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਕਲਮੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ। ਬਹੁਤ ਚਿਰ-ਕਾਲ ਤਕ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਮੌਖਿਕ ਚੱਲਦੇ ਰਹੇ। ਵਿਸ਼ਵ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਰਾਮਸਰ (ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਸਥਾਨ ‘ਤੇ ਸੰਨ ੧੬੦੪ ਈ: ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਇਕ ਲਗ-ਮਾਤਰ ਤਕ ਸੋਧ ਕੇ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਰਨਾਮਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕ੍ਰਿਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਮਵ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਸੂਦਰਾਂ, ਅਛੂਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ-ਭੇਦ, ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਤਿਪੁਰਸ਼ ਦਾ ‘ਸਤਿ’ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਸੀ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਈਸ਼੍ਵਰੀਯ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਪੰਕਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਨ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਨਾਮਾ ਛੀਬਾ ਕਬੀਰੁ ਜੋਲਾਹਾ ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਗਤਿ ਪਾਈ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਕੇ ਬੇਤੇ ਸਬਦੁ ਪਛਾਣਹਿ ਹਉਮੈ ਜਾਤਿ ਗਵਾਈ॥

ਸੁਰਿ ਨਰ ਤਿਨ ਕੀ ਬਾਣੀ ਗਾਵਹਿ ਕੋਇ ਨ ਮੇਟੈ ਭਾਈ॥

(ਪੰਨਾ ੬੭)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਅਰਥ ਦੱਸਦੇ ਸਨ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਸਰਬ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ) ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਬਖਸ਼ੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਅਰਥ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮਾਣ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ‘ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਨੂੰ ਪੁਰੋਂ ਆਏ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਆਪ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ’ ਦਾ ਪਾਵਨ ਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪੁਰ ਕੀ ਜੋਤਿ, ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਂਵਾਕ ਕ੍ਰਿਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ:

ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ ਵਿਚਿ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਸਾਰੇ॥

ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਕਹੈ ਸੇਵਕੁ ਜਨੁ ਮਾਨੈ ਪਰਤਾਪਿ ਗੁਰੂ ਨਿਸਤਾਰੇ॥ (ਪੰਨਾ ੯੮੨)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ੧ੳ ਹੈ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ੧ੳ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ’ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ੧ੳ ਪਾਠ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ, ਅਕਾਲ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ ੧-ਇਕ, ੳ-ੳਅੰ, ੳ-ਕਾਰ; ਇਕ ੳਅੰਕਾਰ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਅਗਿਆਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਧੂ, ਸੰਤ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ੧ੳ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ‘ੳਮ’ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਹੈ, ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਲਪ ਕੇ ਲਿਖਦੇ, ਪੜ੍ਹਦੇ, ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਨਾਤਨੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਪੰਡਿਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਪਨਾ ਕਲਪੀ ਹੈ ਕਿ ‘ੳਮ’ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੇਵਲ ਉੱਚ ਵਰਗਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਦਿਕ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਨੀਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ, ਬੋਲਣ, ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ‘ੳਮ’ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਕਾ ਲਾ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਥਨ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੈ। ੳਮ ਅਤੇ ੧ੳ (੧ ੳਅੰਕਾਰ) ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ੳਮ ’ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ (ਵੇਦਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ) ਵਿਚ ਔ, ਔੜ੍ਹ, ਔਸ਼ (ਓੜ੍ਹ, ਓਮ੍) ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਤਾਂ ਔ ਲਿਖਦੇ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਔੜ੍ਹ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਔਸ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਾਕ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਓਮ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਅ, ਓ, ਮ ਦਾ ਸਮੂਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਓਮ ਵਿਖੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸੂਰਯ, ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਵਾਯੂ (ਪਵਨ) ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਪੁਰਾਣਕ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਓਮ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਛਾਂਦੋਗ, ਕਠ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਮਾਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਗੌੜ ਪਾਦੀਯ ਕਾਰਿਕਾ ਵਿਚ ਓਮ ਨੂੰ ਓਅੰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਾਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਗੌੜ ਪਾਦੀਯ ਕਾਰਿਕਾ ਵਿਚ ਓਮ ਨੂੰ ਓਅੰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਾਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਨੇ ਓਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਅ, ਓ, ਮ ਦਾ ਜਟਿਲ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਬੋਲੋੜਾ ਵਿਯੂਹ-ਚੱਕਰ ਕਲਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਓਮ ਦੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੇ ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਓਮ ਜਾਂ ਓਅੰਕਾਰ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਅਕਹਿ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸੰਮਤ ੨੦੧੦ ਬਿ: ਦੇ (ਛੇਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ ਦੇ) ਮਾਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੰਤਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਓਅੰਕਾਰ ਪਾਠ ਆਇਆ ਹੈ, ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ:

ਓਮਿਤਯੋ ਦਖਰਮਿਦੰ ਸਰਬਤਸਯੋ ਪਖਯਾਨੰ ਭੂਤੰ ਭਵਿਸ਼ਯਇਤਿ

ਸਰਬਮੋਂਕਾਰ ਏਵ ਯਚਾਨ ਯਤਿਤ੍ਰ ਕਾਲਾਤੀਤੰ ਤਦ ਪਿਯੋਂਕਾਰ ਏਵ। ੧।

ਇਸ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਓਮਿ, ਮੋਂਕਾਰ ਪਯੋਂਕਾਰ, ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮਾਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਗੋਇੰਦਕਾ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ‘ਓਮ’ ਨੂੰ ਔ ਇਤਿ, ਮੋਂਕਾਰ ਨੂੰ ਸਰਵਮੋਂਕਾਰ, ਪਿਯੋਂਕਾਰ ਨੂੰ ਅਪਿਓਂਕਾਰ ਸੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ੧ੳ ਇੱਕੋ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਚਲ/ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਓਮ/ਓਅੰਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ੧ੳ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਓਮ/ਓਅੰਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ੧ੳ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਅਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੧ੳ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ੧- (ਇਕ), ਓ-(ਓਅੰ), ੲ-(ਕਾਰ), ੧ੳ ਦਾ ਏਕਾਂਗ ‘੧’ ਇਕ ਅਖੰਡ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮੇਸ਼੍ਵਰ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ/ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ (ਕੁਦਰਤ) ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇੱਕ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ/ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਇਕ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਇੱਕ ਹੈ, ਉਸ ਇੱਕ ਵਿਚ ਅਨੇਕਤਾ ਸਤਿ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਨੇਕਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੀ ਮਹਿਮਾ ਇੱਕ ਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਇੱਕ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਸਤਿ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪ ਇਸ ਅਨੇਕਤਾ ਦੇ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਛਿਪ ਕੇ ਇਸ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਤਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ, ਇੱਕ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੱਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਅਨੇਕਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅਨੇਕਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇੱਕ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਨੇਕਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਬਸ! ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕਤਾ ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਇੱਕ (ਸਤਿ) ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਕਾ (੧) ਸਰਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ:

- ਇਸੁ ਏਕੇ ਕਾ ਜਾਣੈ ਭੇਉ॥ ਆਪੇ ਕਰਤਾ ਆਪੇ ਦੇਉ॥ (ਪੰਨਾ ੯੩੦)

- ਸਭ ਮਹਿ ਵਰਤੈ ਏਕੇ ਸੋਇ॥

ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਤਿਸੁ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੯੩੧)

ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ‘੧’ (ਇਕ) ਅੰਕ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸੰਖਯਾ ਦਾ ਇਕ ਅੰਕ, ਦਸ, ਸੌ, ਹਜ਼ਾਰ, ਲੱਖ, ਕ੍ਰੋੜ ਆਦਿਕ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕੇਵਲ ਇਕ (੧) ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਗਲੀ ਸੰਖਯਾ (ਗਿਣਤੀ) ਦੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਅੰਕ ਸਤਿ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸੰਖਯਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਅੰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਇਕ’ ਅੰਕ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਅੰਕ ਅਸਤਿ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇੱਕ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੀ ਸਭ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇੱਕ ਹੀ ਸਤਿ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਸਤਿ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕ ਇੱਕ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਬਿਨਾਂ ਜੜ ਚੇਤਨ ਕੋਈ ਸਤਿ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਭ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਬਸ! ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ‘੧’ (ਏਕਾਂਗ) ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਹ ਰਹਸ਼ ਹੈ। ਏਕਾਂਗ ਰੱਖ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ੧੬ ਇੱਕ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਮ ਵੀ ਹੈ, ਨਾਮੀ ਵੀ ਹੈ, ਨਾਮ ਨਾਮੀ ਅਭਿੰਨ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਏਕਾਂਗ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਸਾਹਿਬੁ ਮੇਰਾ ਏਕੋ ਹੈ॥ ਏਕੋ ਹੈ ਭਾਈ ਏਕੋ ਹੈ॥ (ਪੰਨਾ ੩੫੦)

- ਪੂਰਿ ਰਹਿਆ ਸ੍ਰਬ ਠਾਇ ਹਮਾਰਾ ਖਸਮੁ ਸੋਇ॥

ਏਕੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਿਰਿ ਛਤੁ ਦੁਜਾ ਨਾਹਿ ਕੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੯੮)

- ਏਕੰਕਾਰੁ ਅਵਰੁ ਨਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਨਕ ਏਕੁ ਸਮਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੯੩੦)

- ਏਕਮ ਏਕੰਕਾਰੁ ਨਿਰਾਲਾ॥ ਅਮਰੁ ਅਜੋਨੀ ਜਾਤਿ ਨ ਜਾਲਾ॥

ਅਗਮ ਅਗੋਚਰੁ ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖਿਆ॥ ਖੋਜਤ ਖੋਜਤ ਘਟਿ ਘਟਿ ਦੇਖਿਆ॥

(ਪੰਨਾ ੮੩੮-੮੩੯)

- ਆਪੇ ਪਟੀ ਕਲਮ ਆਪਿ ਉਪਰਿ ਲੇਖੁ ਭਿ ਤੂੰ॥

ਏਕੋ ਕਹੀਐ ਨਾਨਕਾ ਦੂਜਾ ਕਾਹੇ ਕੂ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੯੧)

ਏਕਾਂਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ‘ਕਾਰ’ ਹੈ ਜਿਸ ‘ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਇਕ ਰਸ’, ਵਿਕਸ਼ੇਪ, ਚੰਚਲਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਅਡੋਲ, ਅਚਲ, ਸਥਿਰ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹਕਾਰ ਆਦਿਕ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਨੁਸਾਰ (ਬਿੰਦੀ) ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅੰਜਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਵਛ (ਗਵਛ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗਵਛ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਗਵਛ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸਰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕ, ਖ ਆਵੇ ਤਾਂ ਜਿਹਵਾ ਮੂਲੀਯ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ, ਫ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਪਧਮਾਨੀਯ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹਵਾ ਮੂਲੀਯ ਤੇ ਉਪਧਮਾਨੀਯ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਕੋ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਧੁਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿੰਤੂ-ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗਵਛ ਜਿਹਵਾ ਮੂਲੀ ਉਪਧਮਾਨੀਯ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ੧੬ਵੀਂ ਸਰਵ ਮਾਨਜ ਹੈ।

ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਥਾਪੇ ਕੁਝ ਨਿਯਮ/ਸਿਧਾਂਤ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਧੁਨੀਆਂ, ਅੱਖਰਾਂ, ਲਿੱਪੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸ੍ਵਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਯਜੁਰ ਵੇਦ) ਵਿਚ ਗਵਛ ਹੈ, ਜਿਹਵਾ ਮੂਲੀਯ, ਉਪਧਮਾਨੀਯ ਆਦਿਕ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ/ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ੧੬ਵੀਂ ਧੁਨੀ ਸਰਵ ਮਾਨਜ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਈਸ਼ਵਰੀਯ ਨਿਯਮ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ:

ਏ ਅਖਰ ਖਿਰਿ ਜਾਹਿਗੇ ਓਇ ਅਖਰ ਇਨ ਮਹਿ ਨਾਹਿ॥ (ਪੰਨਾ ੩੪੦)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੇ ‘ਓਅੰ’ ਦੇ ਉੱਪਰ ‘ਕਾਰ’ ਪ੍ਰਤੱਯ (ਪਿਛੇਤਰ) ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਉਚਾਰਨ ੧ ਓਅੰਕਾਰ ਯੁਗਤਿ ਸੰਗਤ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਵਾਨ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਰਬ ਮਰਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ, ਗੁਰਮਤਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਖਿਅਕਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ, ਇੱਕ-ਇੱਕ ਲਗ-ਮਾਤਰ ਬਿੰਦੀ ਦੇ ਜਾਣੂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ

ਏਕਾਂਗ (੧) ਦੀ ਅਤੇ ਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

- ਏਕਾ ਏਕੰਕਾਰ ਲਿਖ ਦੇਖਾਲਿਆ॥

ਊੜਾ ਓਅੰਕਾਰ ਪਾਸ ਬਹਾਲਿਆ॥ (੩/੧੫)

- ਏਕੰਕਾਰ ਇਕਾਂਗ ਲਿਖਿ ਊੜਾ ਓਅੰਕਾਰੁ ਲਿਖਾਇਆ॥ (੩੯/੧)

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਸੂਤ੍ਰ ਤਚੈਸ਼ਟਰਾਂਗਥਟਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਓਮ ਦੇ ਕਾਰ ਪ੍ਰਤਯਯ ਨਾਲ ਓਅੰਕਾਰ (ਸਬਦ) ਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਥਾਨਕਾਰ:’ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਾਰ, ਉਕਾਰ, ਕਕਾਰ, ਪਕਾਰ, ਮਕਾਰ (ਵਾਰਤਕ) ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਂਡ ਪੰਡਿਤ ਸਰਵ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਸ਼ਠਾਤ ਸ੍ਵਾਮੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵੈਦਿਕ ਮੁਨੀ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਪੂਰਬਕ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਜੈਸੇ ਯਜੁਰ ਵੇਦ ਮੇਂ ਸਕਾਰ ਹਕਾਰ ਆਦਿ ਵਰਣੋਂ (ਅਖਸ਼ਰੋਂ) ਕੇ ਪਰੇ ਹੋਨੇ ਪਰ ਅਨੁਸਾਰ (ਬਿੰਦੀ) ਕੋ ਗਵਛ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਯੇ ਉਸ ਦਾ ਵਰਜਕ ਖਾਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਏਕ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਤ ਕਿਯਾ ਗਯਾ ਹੈ ਔਰ ਵਹ (ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼) ਯਜੁਰਵੇਦ ਕੋ ਪਛਨੇ ਸਮਯ ਵਸਤੁਤ: ਗਵਛ ਨ ਹੋਨੇ ਪਰ ਭੀ ਨਿਯਮ ਸੇ ਗਵਛ ਹੀ ਪਛਾ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਮੇਂ ਭੀ ਗਵਛ ਕੀ ਨਾਂਈ ਓਅੰਕਾਰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਯੇ ਉਸ ਕਾ ਵਰਜਕ ਮਾਤ੍ਰ ਏਕ ਓ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿਯਾ ਗਯਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਯੇ ਸਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋ ਪਛਤੇ ਸਮਯ ਉਸ (ਅਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼) ਕੋ ਭੀ ਗਵਛ ਕੀ ਨਾਂਈ ਓਅੰਕਾਰ ਹੀ ਪਛਨਾ ਚਾਹੀਯੇ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥੋਂ ਸੰਸਕਾਰੋਂ ਸੇ ਉਤਪੰਨ ਹੁਈ ਅਨੇਕ ਵਿਧਮਾਨਸ ਕਲਪਨਾਓਂ ਕੇ ਆਧਾਰ ਪਰ ਓਅੰਕਾਰ ਅਥਵਾ ਓਮਨਾ ਪਛਨਾ ਚਾਹੀਯੇ। ਔਰ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਮੇਂ ਕਹੀ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੇਂ ਔਰ ਕਹੀਂ ਅਖਸ਼ਰੋਂ ਮੇਂ ਓਅੰਕਾਰ ਲਿਖਾ ਗਯਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸਫੁੱਟ ਤਾਤਪ੍ਰਯ ਯਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਮੇਂ ਕਹੀਂ ਭੀ ਓਮ ਉਚਾਰਨ ਅਭੀਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਕਿੰਤੂ ਸਰਵਤ੍ਰ ਓਅੰਕਾਰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਭੀਸ਼ਟ ਹੈ ਔਰ ਉਸੀ ਕਾ ਵਰਜਕ ਮਾਤ੍ਰ ਯਹ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਗ ਇਸ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੋ ਅਖਸ਼ਰ ਰੂਪ ਸਮਝ ਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਂ ਬਿੰਦੀ (.) ਕੇ ਨਾ ਦੇਖ ਪਛਨ ਸੇ ‘ਓ’ ਉਚਾਰਨ ਕਰਤੇ ਹੈਂ, ਅਥਵਾ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੇ ਅੰਤਿਮ ਭਾਗ ਕੇ ਬਿੰਦੀ ਯਾ ਆਕਾਰ ਮਾਨ ਕਰ ‘ਓਅੰ’ ਯਾ ‘ਓਮ’ ਉਚਾਰਨ ਕਰਤੇ ਹੈਂ, ਵੇ ਭੂਲਤੇ ਹੈਂ, ਉਹਨੇ ਐਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਯੇ ਔਰ ਸਦਾ ਓਅੰਕਾਰ ਹੀ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਯੇ, ਬਸ ਯਹੀ ਗੁਰਮਤ ਹੈ ਔਰ ਯਹੀ ਸਾਂਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।”

ਪੂਰਾਨਕ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਓਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਅ, ਓ, ਮ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰਬ

ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਓਅੰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਦੇਵਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਓਅੰਕਾਰ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਓਅੰਕਾਰ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

- ਓਅੰਕਾਰ ਆਦਿ॥ ਕਥਨੀ ਅਨਾਦਿ॥ (ਜਾਪੁ)

- ਪ੍ਰਿਥਮ ਕਾਲ ਜਬ ਕਰਾ ਪਸਾਰਾ॥ ਓਅੰਕਾਰ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸਟ ਉਪਾਰਾ॥

(ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ)

ਉਸੇ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ/ਮਾਇਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਪਹਾੜ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਜਲ-ਥਲ, ਆਕਾਸ਼-ਪਾਤਾਲ, ਸਪਤ ਲੋਕ ਉਸੇ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸੇ ਨੇ ਜੀਵ, ਪੰਜ ਤੱਤ, ਪਵਣ-ਪਾਣੀ, ਚਾਰ ਖਾਣੀ ਸਿਰਜੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਨੇ ਮਨ, ਬੁੱਧ, ਚਿੱਤ, ਅਹੰਕਾਰ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀ-ਸੰਪੰਨ ਹੈ। ਉਸੇ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਤੱਤ ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਆਰਾ ਭੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

- ਓਅੰਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤਿ॥ ਓਅੰਕਾਰੁ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤਿ॥

ਓਅੰਕਾਰਿ ਸੈਲ ਜੁਗ ਭਏ॥ ਓਅੰਕਾਰਿ ਬੇਦ ਨਿਰਮਏ॥ (ਪੰਨਾ ੯੨੯)

- ਓਅੰਕਾਰ ਅਕਾਰੁ ਕਰਿ ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰ ਧਾਰੇ॥

ਧਰਤਿ ਅਕਾਸ ਵਿਛੋੜੀਅਨੁ ਚੰਦੁ ਸੂਰੁ ਦੁਇ ਜੋਤਿ ਸਵਾਰੇ॥

ਖਾਣੀ ਚਾਰਿ ਬੰਧਾਨ ਕਰਿ ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੂਨਿ ਦੁਆਰੇ॥

ਇਕਸ ਇਕਸ ਜੂਨਿ ਵਿਚ ਜੀਅ ਜੰਤੁ ਅਣਗਨਤ ਅਪਾਰੇ॥

(ਵਾਰ ੪: ੧)

- ਕੋਟਿ ਬਿਸਨ ਕੀਨੇ ਅਵਤਾਰ॥ ਕੋਟਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਜਾ ਕੇ ਧ੍ਰਮਸਾਲ॥

ਕੋਟਿ ਮਹੇਸ ਉਪਾਇ ਸਮਾਏ॥ ਕੋਟਿ ਬ੍ਰਹਮੇ ਜਗੁ ਸਾਜਣ ਲਾਏ॥

ਐਸੇ ਧਣੀ ਗੁਵਿੰਦੁ ਹਮਾਰਾ॥ ਬਰਨਿ ਨ ਸਾਕਉ ਗੁਣ ਬਿਸਥਾਰਾ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੫੬)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਓਅੰਕਾਰ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਗੁਣ/ਸਰਗੁਣ ਅਭੇਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਥਾਪੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਵਰਣ ਨਹੀਂ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਗੋਵਿੰਦ ਨਿਰਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਸਰਗੁਣ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵੀ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ‘ਵਾਹ’ ਅਸਚਰਜ/ਅਦਭੁਤ ਹੈ। ‘ਗੋ’ ਅਗਿਆਨ

ਵਿਚ ‘ਰੂ’ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੂੜਾਮਣਿ ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

‘ਵਾਹ’ ਨਾਮ ਅਚਰਜ ਕੋ ਹੋਈ। ਅਚਰਜ ਤੇ ਪਰ ਉਕਤਿ ਨ ਹੋਈ।

‘ਗੋ’ ਤਮ ਤਨ ਅਗਜਾਨ ਅਨਿੱਤ। ‘ਰੋ’ ਪਰਕਾਸ਼ ਕਿਯੋ ਜਿਨ ਚਿੱਤ।

‘ਅੰਧਕਾਰ’ ‘ਗੋ’ ਨਾਮ ਹੈ ‘ਰੂ’ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਹਿਚਾਨ॥

ਸੂਰਜ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਤਾਰੇ, ਅਗਨਿ, ਬਿਜਲੀ ਸਭ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ:

ਤਿਸ ਦੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩)

ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ/ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੀ ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲ ਵੀ ਉਸ ਮਹਾਂਕਾਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲ ਨੂੰ ਰਚਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਲਯ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਤੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਨਾਹੀ ਸਿਰ ਕਾਲਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੩੮)

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖੁ ਨ ਰੰਗੁ ਕਿਛੁ ਤ੍ਰਿਹੁ ਗੁਣੁ ਤੇ ਪ੍ਰਭ ਭਿੰਨ॥

ਤਿਸਹਿ ਬੁਝਾਏ ਨਾਨਕਾ ਜਿਸੁ ਹੋਵੈ ਸੁਪ੍ਰਸੰਨ॥ (ਪੰਨਾ ੨੮੩)

–ਸੋ ਅੰਤਰਿ ਸੋ ਬਾਹਰਿ ਅਨੰਤ॥ ਘਟਿ ਘਟਿ ਬਿਆਪਿ ਰਹਿਆ ਭਗਵੰਤ॥

ਧਰਨਿ ਮਾਹਿ ਆਕਾਸ ਪਇਆਲ॥ ਸਰਬ ਲੋਕ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ॥

ਬਨਿ ਤਿਨਿ ਪਰਬਤਿ ਹੈ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ॥ ਜੈਸੀ ਆਗਿਆ ਤੈਸਾ ਕਰਮ॥

ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰ ਮਾਹਿ॥ ਚਾਰਿ ਕੁੰਟ ਦਹ ਦਿਸੇ ਸਮਾਹਿ॥

ਤਿਸ ਤੇ ਭਿੰਨ ਨਹੀ ਕੋ ਠਾਉ॥ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਾਨਕ ਸੁਖੁ ਪਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੨੮੪)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਜਿਮੀ ਜਮਾਨ ਕੇ ਬਿਖੈ ਸਮਸਤਿ ਏਕ ਜੋਤਿ ਹੈ॥

ਨ ਘਾਟਿ ਹੈ ਨ ਬਾਢਿ ਹੈ ਨ ਘਾਟਿ ਬਾਢਿ ਹੋਤ ਹੈ॥... ..

ਨ ਦੇਹ ਹੈ ਨ ਗੇਹ ਹੈ ਨ ਜਾਤਿ ਹੈ ਨ ਪਾਤਿ ਹੈ॥

ਨ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ ਨ ਮਿਤ੍ਰ ਹੈ ਨ ਤਾਤ ਹੈ ਨ ਮਾਤ ਹੈ॥

ਨ ਅੰਗ ਹੈ ਨ ਰੰਗ ਹੈ ਨ ਸੰਗ ਹੈ ਨ ਸਾਥ ਹੈ॥

ਨ ਦੇਖ ਹੈ ਨ ਦਾਗ ਹੈ ਨ ਦ੍ਰਿਖ ਹੈ ਨ ਦੇਹ ਹੈ॥੨॥੧੬੭॥ (ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਗਣ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ:

– ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰਿਅ ਬਚਨ ਤੁਹਾਰੇ॥

ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਮਨਮੋਹਨ ਪਿਆਰੇ ਸਭਹੂ ਮਧਿ ਨਿਰਾਰੇ॥ (ਪੰਨਾ ੫੩੪)

– ਤੇਰੀ ਚਾਲ ਸੁਹਾਵੀ ਮਧੁਰਾੜੀ ਬਾਣੀ॥

ਕੁਹਕਨਿ ਕੋਕਿਲਾ ਤਰਲ ਜੁਆਣੀ॥
 ਤਰਲਾ ਜੁਆਣੀ ਆਪਿ ਭਾਣੀ ਇਛ ਮਨ ਕੀ ਪੂਰੀਏ॥
 ਸਾਰੰਗ ਜਿਉ ਪਗੁ ਧਰੈ ਠਿਮਿ ਠਿਮਿ ਆਪਿ ਆਪੁ ਸੰਧੂਰਏ॥
 ਸ੍ਰੀਰੰਗ ਰਾਤੀ ਫਿਰੈ ਮਾਤੀ ਉਦਕੁ ਗੰਗਾ ਵਾਣੀ॥
 ਬਿਨਵੰਤਿ ਨਾਨਕੁ ਦਾਸੁ ਹਰਿ ਕਾ ਤੇਰੀ ਚਾਲ ਸੁਹਾਵੀ ਮਧੁਰਾੜੀ ਬਾਣੀ॥
 (ਪੰਨਾ ੫੬੭)

- ਰਾਜਨ ਮਹਿ ਤੂੰ ਰਾਜਾ ਕਹੀਅਹਿ ਭੂਮਨ ਮਹਿ ਭੂਮਾ॥
 ਠਾਕੁਰ ਮਹਿ ਠਕੁਰਾਈ ਤੇਰੀ ਕੋਮਨ ਸਿਰਿ ਕੋਮਾ॥
 ਪਿਤਾ ਮੇਰੇ ਬਡੇ ਧਨੀ ਅਗਮਾ॥
 ਉਸਤਤਿ ਕਵਨ ਕਰੀਜੈ ਕਰਤੇ ਪੇਖਿ ਰਹੇ ਬਿਸਮਾ॥ (ਪੰਨਾ ੫੦੭)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋ ਕੇ ਸਰਗੁਣ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਸਰਬ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮੋਹ ਰਿਹਾ ਹੈ:

- ਨਿਰਗੁਣੁ ਆਪਿ ਸਰਗੁਣੁ ਭੀ ਓਹੀ॥
 ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਜਿਨਿ ਸਗਲੀ ਮੋਹੀ॥ (ਪੰਨਾ ੨੮੭)
 - ਆਪੇ ਸੂਰੁ ਕਿਰਣਿ ਬਿਸਥਾਰੁ॥ ਸੋਈ ਗੁਪਤੁ ਸੋਈ ਆਕਾਰੁ॥
 ਸਰਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਥਾਪੈ ਨਾਉ॥ ਦੁਹ ਮਿਲਿ ਏਕੈ ਕੀਨੋ ਠਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੩੮੭)
 - ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਕਾਰ ਆਪਿ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਏਕ॥
 ਏਕਹਿ ਏਕ ਬਖਾਨਨੋ ਨਾਨਕ ਏਕ ਅਨੇਕ॥ (ਪੰਨਾ ੨੫੦)
 - ਮੈ ਨਾਹੀ ਪ੍ਰਭ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਤੇਰਾ॥
 ਈਘੈ ਨਿਰਗੁਣ ਉਘੈ ਸਰਗੁਣ ਕੇਲ ਕਰਤ ਬਿਚਿ ਸੁਆਮੀ ਮੇਰਾ॥

(ਪੰਨਾ ੮੨੭)

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਬਹੁਦੇਵਾਂ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ੁਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੋਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ:

- ਸੰਕਟਿ ਨਹੀ ਪਰੈ ਜੋਨਿ ਨਹੀ ਆਵੈ ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨ ਜਾ ਕੇ ਰੇ॥
 ਕਬੀਰ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਐਸੇ ਠਾਕੁਰੁ ਜਾ ਕੈ ਮਾਈ ਨ ਬਾਧੋ ਰੇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੩੯)
 - ਨਾ ਤਿਸੁ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਬੰਧਪ ਨਾ ਤਿਸੁ ਕਾਮੁ ਨ ਨਾਰੀ॥
 ਅਕੁਲ ਨਿਰੰਜਨ ਅਪਰ ਪਰੰਪਰੁ ਸਗਲੀ ਜੋਤਿ ਤੁਮਾਰੀ॥ (ਪੰਨਾ ੫੯੭)
 - ਸਗਲ ਪਰਾਧ ਦੇਹਿ ਲੋਚੋਨੀ॥ ਸੇ ਮੁਖੁ ਜਲਉ ਜਿਤੁ ਕਹਹਿ ਠਾਕੁਰੁ ਜੋਨੀ॥
 ਜਨਮਿ ਨ ਮਰੈ ਨ ਆਵੈ ਨ ਜਾਇ॥ ਨਾਨਕ ਕਾ ਪ੍ਰਭੁ ਰਹਿਓ ਸਮਾਇ॥
 (ਪੰਨਾ ੧੧੩੬)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੋਤਿ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕਲਗੀਧਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹੀ ਵਰਤਦੀ ਰਹੀ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਨਾਨਕ’ ਨਾਮ ਦੀ ਮੋਹਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਾ ਅਕਾਲੀ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਵਰਤਦੀ ਹੋਈ, ਦਸ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰ ਜੋਤਿ ਦੇ ਆਵੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਰਣੈ ਪੂਰਬਕ ਵਰਣਨ ਆਇਆ ਹੈ।

– ਜੋਤਿ ਓਹਾ ਜੁਗਤਿ ਸਾਇ ਸਹਿ ਕਾਇਆ ਫੇਰਿ ਪਲਟੀਐ॥ (ਪੰਨਾ ੯੬੬)

– ਗੁਰ ਅੰਗਦ ਦੀ ਦੋਹੀ ਫਿਰੀ ਸਚੁ ਕਰਤੈ ਬੰਧਿ ਬਹਾਲੀ॥

ਨਾਨਕੁ ਕਾਇਆ ਪਲਟੁ ਕਰਿ ਮਲਿ ਤਖਤੁ ਬੈਠਾ ਸੈ ਡਾਲੀ॥ (ਪੰਨਾ ੯੬੭)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਅੰਗਦ ਕਰਿ ਮਾਨਾ॥ ਅਮਰਦਾਸ ਅੰਗਦ ਪਹਿਚਾਨਾ॥

ਅਮਰਦਾਸ ਰਾਮਦਾਸ ਕਹਾਯੋ॥ ਸਾਧਨਿ ਲਖਾ ਮੂੜੁ ਨਹਿ ਪਾਯੋ॥

ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਭਹੂੰ ਕਰ ਜਾਨਾ॥ ਏਕ ਰੂਪੁ ਕਿਨਹੂੰ ਪਹਿਚਾਨਾ॥

ਜਿਨ ਜਾਨਾ ਤਿਨ ਹੀ ਸਿਧਿ ਪਾਈ॥ ਬਿਨ ਸਮਝੇ ਸਿਧ ਹਾਥਿ ਨ ਆਈ॥

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਥਾਪਿਆ ਲਹਿਣਾ ਜੀਵਦੇ ਗੁਰਿਆਈ ਸਿਰਿ ਛਤੁ ਫਿਰਾਇਆ॥

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇ ਕੈ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕਿ ਰੂਪੁ ਵਟਾਇਆ॥

ਲਖਿ ਨ ਕੋਈ ਸਕਈ ਅਚਰਜੇ ਅਚਰਜੁ ਦਿਖਾਇਆ॥

ਕਾਇਆ ਪਲਟਿ ਸਰੂਪੁ ਬਣਾਇਆ॥

(੧/੪੫)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ, ਦੂਸਰੇ, ਤੀਸਰੇ, ਚੌਥੇ, ਪੰਜਵੇਂ ਅਤੇ ਨੌਵੇਂ ਸਰੂਪ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ‘ਮਹਲਾ’ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਮਹਲਾ’ ਅਰਬੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਸਰੂਪ’ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ, ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ, ਚੌਥੇ, ਪੰਜਵੇਂ ਅਤੇ ਨੌਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਮਹਲਾ’ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਹਲੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਮਹਲੇ ਦੇ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਇਕ, ਦੋ, ਤਿੰਨ ਆਦਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਪਹਿਲਾ, ਦੂਜਾ, ਤੀਜਾ, ਚੌਥਾ, ਪੰਜਵਾਂ ਅਤੇ ਨੌਵਾਂ ਆਦਿਕ ਲਿਖ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਲਾ ੧ ਭਾਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਰੂਪ। ਮਹਲਾ ੨, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਰੂਪ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ) ਮਹਲਾ ੩, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਸਰੂਪ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ)। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਲਗਾਂ-ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਵਚਨ, ਬਹੁ-ਵਚਨ, ਇਸਤਰੀ-ਲਿੰਗ, ਪੁਲਿੰਗ ਆਦਿਕ

(ਬਾਕੀ ਸਫ਼ਾ ੩੭ 'ਤੇ)

ਅਗਸਤ ੨੦੧੧ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ :

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਟੀਕੇ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ

—ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ*

ਆਧੁਨਿਕ ਟੀਕਾਕਾਰੀ

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, “ਅਨੰਦ ਘਨ ਦੇ ਟੀਕੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਇਕ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਦ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਥ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਆਬੋ ਹਵਾ ਵਿਚ ਫਰਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕੰਮ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।”^{੧੫} ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਟੀਕ ੧੮੯੮ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟੀਕੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪੇ। “ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਰਥਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਅਜੇ ਤਕ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਨੇ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਦਿਤੀ।.....ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਦਿਤੀ। ਇਹ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ, ਕੋਈ ਪੈਂਹਠ ਵਰ੍ਹੇ, ਸੰਥਯਾ ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਤਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।”^{੧੬} ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

੧. ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦਾ ਫਿਕਰ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਜਿਵੇਂ-ਕਿਵੇਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਹੀ

* ਰੀਡਰ, ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ। ਮੋ: ੯੮੭੨੦-੭੪੩੨੨

ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਣਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੂਰ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਭਾਵਨਾ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਨੇ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਮਨ-ਚੱਕਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਉਲਝਾਈ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

੨. ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਿਸਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਗਜ਼, ਕਲਮ ਅਤੇ ਸਿਆਹੀ ਮੁੱਖ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਲੁਕਣ-ਠਿਕਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਜਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਉੱਥੇ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਕਾਇਮ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਜੂਝਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ

ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਡੇਰੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। ਕੁਝ ਡੇਰਿਆਂ ਉਤੇ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੌਰਾਣਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਅਧੀਨ ਜੋ ਕਾਰਜ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਰੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

੩. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਗੇ ਸੂਝਵਾਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਅਣਖ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

੪. ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਕਲਾਸਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਘਟਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਧਾਰਮਿਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।

੫. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਸਾਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਖੈਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

੬. ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਉ ਪਦਾਰਥਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵੱਲ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਬੋਝ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਏ।

੭. ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਤਰਕ ਭਰਪੂਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਸ ਵਿਚ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ

ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਲੋੜ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਫਾਇਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਤਰਕ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।

ਆਧੁਨਿਕ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਰਾਤਨ ਟੀਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਟੀਕੇ ਹੁਣ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਪਿਛਲਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ^{੧੭}:

੧. ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹਰ ਤੁਕ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਤੁਕ ਦੇ ਇਕ ਅਰਥ ਹੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।
੨. ਅਰਥ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।
੩. ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਵਾਜ ਨੂੰ ਲੱਗਭਗ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
੪. ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਵੇਦ-ਵੇਦਾਂਤ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
੫. ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਲੱਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਟੀਕਾ ਇਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਹਰਬਾਨ, ਅਨੰਦਘਣ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ

ਮਿਆਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਤਾ ਟੀਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਤਤਕਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ' ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪੋਥੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਟੀਕਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੁਆਰਾ ਛਾਪੇ ਗਏ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਸ. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਕੌਰ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਲਿਪੀਅੰਤਰਣ ਸਹਿਤ ਇਕ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੁਆਰਾ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਅਰੰਭੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਥੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

੧. ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਟੀਕ (ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਾਲਾ ਟੀਕਾ), ੪ ਭਾਗ।
੨. ਗਿਆਨੀ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਮਤਿ ਭਾਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨੀ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ੧੯੩੬ ਈਸਵੀ।
੩. ਪੰਡਤ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ, ਪੰਜ ਭਾਗ।
੪. ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੮ ਭਾਗ।
੫. ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਟੀਕਾ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ੧੦ ਭਾਗ।
੬. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸੱਤ ਭਾਗ।
੭. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ, ੧੦ ਭਾਗ।
੮. ਗਿਆਨੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਟੀਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਵਿਕਾਸ), ੮ ਭਾਗ, ੧੯੯੪ ਈਸਵੀ।
੯. ਗਿਆਨੀ ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਰਣੈ ਸਟੀਕ: ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ੧੪ ਭਾਗ।

੧੦. ਪ੍ਰੋ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੪ ਭਾਗ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫਰੀਦਕੋਟੀ ਟੀਕਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਟੀਕੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਟੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੀ ਬੋਲੀ ਗੂੜ੍ਹ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਛਪਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਲੇਕਿਨ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅਤਿ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਉਥਾਨਕਾ ਦੱਸ ਕੇ ਅਰਥ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਭਾਂਤ ਇੱਕੋ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।”^{੧੮}

ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਟੀਕ (ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਾਲਾ ਟੀਕਾ)

ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਪਈ, ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ, “ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਸਨਾ ਪੁਰ ਹੀ ਹੋਣਾ ਦੱਸਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਈਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਟੀਕੇ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਡਾਕਟਰ ਟ੍ਰੰਪ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਕਲਮ ਉਠਾ ਕੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਟੀਕਾ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਨੇ ਇਕ ਸ਼ੁੱਧ ਟੀਕੇ ਦੀ ਖਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।”^{੧੯} ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਅਰੰਭੇ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਸੇਖਵਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਇਹ ਟੀਕਾ ਸੰਮਤ ੧੯੩੪ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਸੰਮਤ ੧੯੪੦ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਕਮੇਟੀ ਵਿਚਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਿਆਸਤ, ਭਾਈ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨਨਕਯਾਨਾ (ਸੰਗਰੂਰ), ਭਾਈ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਜੰਗੀ ਰਾਣਾ, ਭਾਈ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸੇਖਵਾਂ ਵਾਲੇ, ਪੰਡਿਤ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪੰਡਿਤ ਬਾਲਕ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਬਾਬਾ ਬਖਤਵਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਹ

ਟੀਕਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਰੜੀ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ ਜਿਸ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਿ. ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਇਹ ਟੀਕਾ ‘ਪੰਚ ਪਰਵਾਣੀ’ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਪਿਆਰੇ ਮੇਜਰ ਸ. ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ, ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ੨੦-੨੫ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਇਕ-ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਲਿਖ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵਿਚਾਰ ਸਭਾ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ ਮੁਖੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਅਰਥ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਫਿਰ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।”^{੨੦}

ਚਾਰ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਏ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਨ ਸੰਮਤ ੧੯੮੧ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛਪਿਆ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਛਪੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ੨੯੨੫ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੰਨੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੂਲ ਤਤਕਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਟੀਕਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਭਾਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨੀ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਇਹ ਟੀਕਾ ਸ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਸੀਆ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਾ ਵਿਦਯਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਸਨ:

੧. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਹਿਤਯ ਦਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲੇਖਾਂ ਅਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨਾ।
੨. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਬੰਧੀ ‘ਰੀਸਰਚ’ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ।
੩. ਮੌਜੂਦਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਯ ਦੀ ਯੋਗ ਛਾਨ ਬੀਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਈ ਕਰਨੀ।
੪. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਨਾ ਬਸੀਨਾ ਚਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਸਾਖੀਆਂ(ਰਵਾਇਤਾਂ) ਦਾ ਇਕੱਠ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ।
੫. ਅੱਡ ਅੱਡ ਬੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਲਥੇ ਕਰਨੇ।

ਇਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬਾਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਿਵੇਂ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰ

ਰਹੇ ਸਨ। ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਸ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਦ ਛੇਦ ਅਤੇ ਕਠਨ ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਪਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੧੮ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਆਇਆ। ਇਹ ਪੋਥੀ ਗੁਰੂਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਛਪੀ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਤਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ ੧੯੩੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਆਈ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:

੧. ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।
੨. ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਜੋ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਵਾਇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਧਰੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਅਰਥ ਅਜੇਹੀ ਗੂੜ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ 'ਤੇ ਐਨ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ।
੩. ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਦੀ ਲੜੀ ਪਿਛਲੀ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
੪. ਸਾਧ ਸੰਤ ਆਦਿ ਪਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।
੫. ਹਰ ਇਕ ਸੈਂਚੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਜੀ ਚਾਹੇ ਸਹਿਲ ਹੀ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾ ਸਕੀਦਾ ਹੈ।
੬. ਇਹ ਟੀਕਾ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ ਰਾਮ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਏਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਹੀ ਅਸਚਰਜ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹੇ ਬ੍ਰੀਕ ਟਾਈਪ ਦੇ ਭੀ ੧੪੦ ਸਫਿਆਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੋਹਿਲੇ ਤਕ ਹੀ ਟੀਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ੨੨ ਸਫਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥ ਬੜੇ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਵਧੀਕ ਮਿਹਨਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ ਬਹੁਤ ਉਦਮ ਕਰ ਕੇ ਇਕ-ਇਕ ਅੱਖਰ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹ ਭਾਵ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ

ਇਹ ਸਟੀਕ ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਉਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ

ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਬੇਕਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਦੂਜਾ ਟੀਕਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਉਹ ਰਿਆਸਤ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਸਾਂਭਿਆ ਕਿ ਮੁੜ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਰਿਆਸਤ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਅਧੀਨ ਟੀਕਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਵਿਚ ਉਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਸੰਨ ੧੯੧੧ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਹੋਯਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਾਨ (ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ, ਕੌਂਸਲ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ) ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਵੱਲੋਂ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਟੀਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਸੁਣੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਭੀ ਹੱਥ ਪੱਲੇ ਨਾ ਪਿਆ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਨੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਸ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਸਟੇਟ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ, ਕਿ ‘ਟੀਕੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਔਖੀ ਰਚਨਾ ਸੌਖੀ ਬਣਕੇ ਹਰੇਕ ਦੇ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਏਹ ਟੀਕਾ ਤਾਂ ਮੂਲ ਪਾਠ ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਔਖਾ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ’, ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਏਹ ਸਾਰਾ ਟੀਕਾ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਪੜ੍ਹ-ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਾਈ-ਭਾਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕੇ, ਅਤੇ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੇ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਦੁਬਾਰਾ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।”^{੨੧}

ਮਹਾਰਾਜਾ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਅਰੰਭੇ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਿਦਯਾਲਯ, ਤਰਨਤਾਰਨ, ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਸਿਰੇ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਫਿਰ ਇਹ ਕੰਮ ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਤੰਬਰ ੧੯੧੨ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਰਜ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਜਾ ਕੇ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ੧੬ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਰਿਆਸਤ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਪੰਡਤ ਜੀ ਆਪ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਛਪਾਈ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਉੱਥੇ ਗਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਟੀਕੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ “ਸ਼੍ਰਦਾਰ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਦੌਰੇ ’ਤੇ ਸਨ, ਸ਼੍ਰਦਾਰ ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੁਰਮਾਯਾ, ਆਪ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੋ, ਦਾਸ (ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਸ਼੍ਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼੍ਰਦਾਰ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ, ਕੌਂਸਲ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ) ਦੇ ਪਾਸ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਟੀਕੇ ਦੇ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ - ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਮਰਜੀ ਪੁਰਾਤਨ ਟੀਕਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ, ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।”^{੨੨}

ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਟੀਕਾ ਛਪਦਾ ਨਾ ਵੇਖ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਵਾਂ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਫਿਰ ਕੁਝ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ “੨੨ ਮਘਰ ਸੰਮਤ ੧੯੮੫ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (੧੯੨੮ ਈਸਵੀ) ਨੂੰ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਕਰਕੇ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਸਵੇਰੇ ੧੦ ਵਜੇ ਟੀਕਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ੧੬ ਘੰਟੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲਿਖਾਈ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਅਸੂ ਦੀ ੧੭ ਅਮਾਵਸ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਾਰਾ ਟੀਕਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਯਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਸਣੇ ਟੀਕਾ ਹੋ ਗਿਆ! ਮੈਂ ਆਪ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ।”^{੨੩} ਇਹ ਟੀਕਾ ਭਾਵੇਂ ੧੯੨੮ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਛਪਾਈ ੧੯੩੪ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਭੇਦ ਮੈਨੂੰ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਯਾ ਸੀ, ਏਹੋ ਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੀਕ ਟੀਕਾ ਨਹੀਂ ਛਪਵਾਯਾ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬੜੀ ਮਿਹਰ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਸੰਨ ੧੯੩੪ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰੇ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਲ੍ਹੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਯਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਦੇਹ ਨਿਸਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਪਰੋਕਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਸਫਲ ਕਾਰਜ ਹੋਯਾ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕ ਅਸੀਸ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਟੀਕਾ ਛਪ ਕੇ ਗੁਰ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਕਰ ਕਮਲਾਂ ਵਿਚ ਸਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਯਾ ਹੈ।”^{੨੪}

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਟੀਕ

ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਮੇਤ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਕਾਲਜ ਵਿਖੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਲਾਸਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਕਥਾ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਪ੍ਰਤੀ ਸੋਝੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਅਧਿਆਪਨ-ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ

ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਯੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਆਂ 'ਤੇ ਟਿਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਆਪ ਦਾ ਰਚਿਆ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਬਿੱਤਾਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਿਸ ਪਰ ਅਨੇਕ ਬਾਰ ਧੰਨਯਵਾਦ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਭੇਜੀ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਅਰ ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਚਿਤ ਅਤੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਯਾ ਹੈ। ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਅਗੇ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਓਹ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿਰ ਤੋੜੀ ਅਨੰਦ ਸਹਿਤ ਪੰਥ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਾਈ ਰਖੇ। ਜੇ ਆਪ ਜੇਹੇ ਗਿਆਨੀ ਅਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਡੀ ਕੌਮ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਸਾਡੀ ਪੂਰਨ ਉਨਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।” ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਅਰਥ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਹੀ ਸੋਝੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਟੀਕਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਅੱਠ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਇਸ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਲਈ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਲਫਜ਼ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਰਥ ਪੰਝੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਹੋਏ ਹਨ ਓ, ਅ, ਲਗ ਮਾਤ੍ਰ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਾਲਾ ਤੇ ਭਾਵਾਰਥ ਦੇ ਤਤਕਰਿਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਹਿਤ ਭਾਵਾਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਮ. ਏ. ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੰਥ ਰਤਨ ਨੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਰੀਵੀਊ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦਿਆਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਗੇ।’ ਇਸ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਆਏ ਦੋ ਤਤਕਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਇਕ ਤਾਂ ਅਖਰ ਲਗ ਮਾਤ੍ਰ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਤੁਸਾਂ ਲੱਭਣਾ ਹੋਵੇ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਯਾਦ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲੱਭ ਲਉਗੇ, ਲਗ ਮਾਤ੍ਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਕੇ ਏਸੇ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਵੇਖੋ ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਪੰਗਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਲੱਭ ਪਵੇਗਾ। ਦੂਸਰਾ ਤਤਕਰਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਦਾ ਤੁਸਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭਾਵਾਰਥ ਤਤਕਰਾ ਵੇਖੋ ਇਸ ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਅਖਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹਿਸਾਬ ਲਗਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਭਾਵ ਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਭਾਵਾਰਥ ਤਤਕਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੇਖੋ।’ ਇਹ ਟੀਕਾ ਅੱਠ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਆਖਰੀ ਪੋਥੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛਾਪੀ ਗਈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲਈ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਕਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਹ

ਟੀਕਾ ਛਪਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਨਖਾਹ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਟੀਕਾ ਤਾਂ ਕੀ ਛਪਵਾਉਣਾ ਸੀ ਘਰ ਦਾ ਖਰਚ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਹਿਯੋਗ ਵਿਚ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੀਮਤ ਪਹਿਲਾਂ ਅਦਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਕੀਮਤ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਦੋ ਟੀਕੇ ਤੁਰੰਤ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਛਪਣਗੇ ਪੁਰਾਣੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਹੀ ਭੇਜੇ ਜਾਣਗੇ। ਦੂਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸੱਜਣ ਇਕ ਸੌ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਈਆ ਦੇ ਸਾਲ ਲਈ ਵਿਆਜ ਮੁਕਤ ਦੇ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਥ ਦਾ ਭਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਮ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਜਨਵਰੀ ੧੯੨੯ ਵਿਚ ਛਾਪ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਟੀਕਾ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੭ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੫ ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਸ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਫੂਲ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ ਸੱਤੇ ਵਾਲੀ ਗਲੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਲੈ ਲਿਆ। ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ-ਮੱਥੇ ਮੰਨ ਕੇ ਡੇਰੇ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਸੇਵਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਅਰਪਨ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਠ ਸਾਲ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਜੋ ਅਰਥ ਦਰਸਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਲਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਟੀਕਾ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਦਸ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਹੈ। ਜਪੁ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਉਥਾਨਕਾਵਾਂ, ਮੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਨਿਰਣਯ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ

ਮੌਜੂਦ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਟੀਕਾ ੧੩ ਜਨਵਰੀ ੧੯੬੧ ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਛਪਿਆ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਵਾਰ ੧੬ ਅਗਸਤ ੧੯੭੬ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਕੋ., ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਛਾਪਿਆ।

ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਟੀਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ - ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਵਿਕਾਸ

ਗਿਆਨੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ, ਉਪਰੰਤ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਸਮਝਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਮਬੱਧ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹਿਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਬੋਧ ਸਾਗਰ, ਜਨਮ ਪਦਾਰਥ, ਨਾਮ ਪਦਾਰਥ, ਪ੍ਰੇਮ ਪਦਾਰਥ, ਗਿਆਨ ਪਦਾਰਥ, ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥ, ਅਨਮੋਲ ਬੋਲ, ਸੇਵਾ ਚਮਤਕਾਰ, ਮਨੀ ਮ੍ਰਿਗੇਸ਼ ਵਲਵਲੇ, ਅਨਮੋਲ ਰੁਬਾਈਆਂ, ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ, ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਸਟੀਕ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਰ੍ਹਾਂ-ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਟੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋ ਦੀਰਘ ਸੰਕਲਪ ਵਿਦੇਸ਼ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਲਿਆ ਸੀ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੈਂਚੀ ੨੪.੧੦.੮੦ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਰਿਲੀਜ਼ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਟੀਕਾ ੧੯੯੪ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਛਪਾਈ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਅੱਠ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸੰਬਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੀ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਨਾ ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ

ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਖੋਜ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਆਜੀਵਨ ਇਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਿਸ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਇੱਥੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ‘ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’। ਇਹ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਅਤੇ ਜੋ ਕਾਰਜ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾਤਾ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੱਤ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪੋਥੀ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਕਿਉਂ ਹੈ—ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕੋਈ ਵਡੇਰਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ ਮੂਲ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਉਹ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਧੁਰੋਂ ਆਈ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਅਗਮ ਅਗਾਧ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਅਗਾਧ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਭਾਵ ਆਦਿਕ, ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਅਲਪੰਗ ਜੀਵ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ, ਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਥਯਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲਿਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਮਿਲੀ ਹੈ।”^{੨੫}

ਸੰਥਯਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰਮਤਿ ਰਸ ਵਿਚ ਰਚੀ-ਮਿਚੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਅਸਾਂ ਇਸ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਦੀ ਕੋਈ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਰਸਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਨਿਜ ਮਨ ਨੂੰ ਗੁਰ ਆਸ਼ਯ ਨਿਸਚੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵੇਲੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਆਸ਼ਯ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਰ ਆਸ਼ਯ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਤੇ ਰਾਇ ਦੇ ਵਖੇਵੇਂ ਵਾਲੇ ਮੂਲ ਵਾਂਗੂੰ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੂਲ ਆਸ਼ਯ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦਾ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਕਲਯਾਣ ਹੈ ਤੇ ਕਲਯਾਣ ਮਾਰਗ ਵਾਲੇ ਸੱਤ ਗੁਣੀ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਟੁਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਟੁਰਦੇ ਹਨ।”^{੨੬} ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ

“ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਬੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਆਈ ਹੈ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੋਧ ਕੇ ਛਾਪੀ ਜਾਏ, ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਹਰ ਤੁਕ ਨਾਲ ਪਦੇ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਬੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਤੇ ਮਹਲੇ ਦਾ ਪਦਾ ਦੇ ਕੇ ਅੰਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅੰਕ, ਯਾ ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਾਰ ਦੀ ਤੁਕ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਦਾ ਅੰਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦਾ ਅੰਕ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਪਦੇ ਦਾ।”^{੨੨} ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਤਨ ਨੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਟੀਕਾ ਛਪਾਈ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ :

੧੫. ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਰੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ‘ਭੂਮਿਕਾ’, ਸਫਾ ੯.
੧੬. ਉਹੀ, ਸਫਾ ੯-੧੦.
੧੭. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੰਦਾ, ‘ਪੰਜਾਬੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀਆਂ’, ਟੀਕਾਕਾਰੀ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ - ਕੁਝ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਸਫਾ ੧੨੪.
੧੮. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ’, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਦਸੰਬਰ ੧੯੯੧, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਸਫਾ ੫੭.
੧੯. ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਟੀਕ (ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਾਲਾ ਟੀਕਾ), ਸਫਾ ੳ.
੨੦. ਗਿ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨਿਰਣੈਕਾਰ, ‘ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਤੇ ਮਾਰਗੀ’, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਦਸੰਬਰ ੧੯੯੧, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਸਫਾ ੧੮.
੨੧. ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਗਯਾਨੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ‘ਭੂਮਿਕਾ’, ਸਫਾ ੮.
੨੨. ਉਹੀ, ਸਫਾ ੭.
੨੩. ਉਹੀ, ਸਫਾ ੭.
੨੪. ਉਹੀ, ਸਫਾ ੩.
੨੫. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ‘ਭੂਮਿਕਾ’, ਸਫਾ ੳ-ਅ.
੨੬. ਉਹੀ, ਸਫਾ ਅ.
੨੭. ਉਹੀ, ਸਫਾ ਚ.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ੧੬

(ਸਫ਼ਾ ੨੧ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ)

ਸਰਬ ਨਿਯਮ ਬਣਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਨਕ, ਨਾਨਕੁ, ਨਾਨਕਿ, ਸਾਥ, ਸਾਥੁ, ਸਾਥਿ, ਜਪ, ਜਪੁ, ਜਪਿ, ਇਹ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮੁਕਤਾ, ਔਂਕਤ ਅਤੇ ਸਿਹਾਰੀ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਾਂ-ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਬਣਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵੇਦਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਗੁਰਜੋਤੀ ਦੀ ਆਵੇਸ਼ਤਾ, ਮਹਲੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਵਿਆਕਰਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਥਾਪਨ ਕੀਤੇ ਇਹ ਸਰਬ ਸਿਧਾਂਤ ਅਪੂਰਵ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓਅੰਕਾਰ ਨਾਲ ‘ਏਕਾਂਗ’ ਅਤੇ ‘ਕਾਰ’ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਅਲੌਕਿਕ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਫਰਮਾਨ ਹਰਦਮ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ:

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਜੋ ਬੋਲੈ ਸੋ ਮੁਖਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪਾਵੈ॥ (ਪੰਨਾ ੪੯੪)

ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੂਚਨਾ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਗਏ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਵਰੀ ੨੦੧੨ ਤੋਂ ‘ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੋਲੀਥੀਨ ਦੇ ਲਿਫਾਫੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਤਬਦੀਲ ਹੋਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ‘ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਦੇ ਚੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਗੇ :- ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਪੀ ੫ ਰੁਪਏ

ਸਾਲਾਨਾ (ਦੇਸ਼)	੫੦ ਰੁਪਏ	ਸਾਲਾਨਾ (ਵਿਦੇਸ਼)	੧੨੫੦ ਰੁਪਏ
ਪੰਜ ਸਾਲਾ (ਦੇਸ਼)	੨੫੦ ਰੁਪਏ	ਪੰਜ ਸਾਲਾ (ਵਿਦੇਸ਼)	੫੦੦੦ ਰੁਪਏ
ਲਾਈਫ (ਦੇਸ਼)	੫੦੦ ਰੁਪਏ	ਲਾਈਫ (ਵਿਦੇਸ਼)	੧੦੦੦੦ ਰੁਪਏ

ਪਾਠਕ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਨੋਟ ਕਰਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚੰਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਹੈ ਉਹ ੩੦ ਨਵੰਬਰ, ੨੦੧੧ ਤੀਕ ਆਪਣਾ ਚੰਦਾ **ਦਫਤਰ ਸਕੱਤਰ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ), ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ** ਵਿਖੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੧ ਦਸੰਬਰ, ੨੦੧੧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੰਦਾ ਨਵੀਆਂ ਦਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

-ਸੰਪਾਦਕ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ

-ਸ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਸਰੀਚਾ*

ਸ੍ਰੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇੰਝ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਲਹਣੇ ਪਾਈ ਨਾਨਕੋ ਦੇਣੀ ਅਮਰਦਾਸਿ ਘਰਿ ਆਈ।
ਗੁਰੂ ਬੈਠਾ ਅਮਰੁ ਸਰੂਪ ਹੋਇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਈ ਦਾਦਿ ਇਲਾਹੀ।
ਫੇਰਿ ਵਸਾਇਆ ਗੋਇੰਦਵਾਲੁ ਅਚਰਜੁ ਖੇਲੁ ਨ ਲਖਿਆ ਜਾਈ।
ਦਾਤਿ ਜੋਤਿ ਖਸਮੈ ਵਡਿਆਈ॥੪੬॥

ਅਤੇ ਭੱਟ ਨੱਲੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ :

ਗੋਬਿੰਦ ਵਾਲੁ ਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰੀ ਸਮ ਜਲੁਨ ਤੀਰਿ ਬਿਪਾਸ ਬਨਾਯਉ॥

ਗਾਯਉ ਦੁਖੁ ਦੂਰਿ ਬਰਖਨ ਕੋ ਸੁ ਗੁਰੂ ਮੁਖੁ ਦੇਖਿ ਗੁਰੂ ਸੁਖੁ ਪਾਯਉ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੦੦)

ਗੋਬਿੰਦ ਜਾਂ ਗੋਇੰਦਾ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਮਰਵਾਹਾ ਖੱਤਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਪਾਰ ਚੰਗਾ ਚੱਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਵਿਚਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਲਾਗੇ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਨੇ ਦਬਾ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ, ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ, ਪਰ ਸ਼ਰੀਕ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾ ਛੱਡਣ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਆਖਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਗਿਆ। ਮਰਵਾਹੇ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਜਿੱਤ ਆਇਆ ਤਾਂ ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਕੇ ਭੇਟ ਕਰਾਂਗਾ। ਕਰਣਾ ਕਰਤਾਰ ਦਾ, ਅਸੀਸ ਗੁਰੂ ਦੀ, ਜ਼ਮੀਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਈ। ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ।

ਗੋਇੰਦਾ ਮਰਵਾਹਾ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਇਕਰਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਉਸਾਰੀ ਮੈਂ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਉਸੇ ਹੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਉਸਾਰੀ ਡਿਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਿੰਡ ਮੇਰੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਪਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੋੜ ਚੜ੍ਹਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਸਰਕੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ

* ਫਲੈਟ ਨੰ: ਬੀ-੨, ਪਲਾਟ ਨੰ: ੮, ਅਸ਼ੋਕਾ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਸੈਕਟਰ-੧੨, ਦਵਾਰਕਾ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-੧੧੦੦੭੮. ਮੋ: ੦੯੩੧੧੬-੧੮੦੮੯

ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਗੋਇੰਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਛੜੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜਾਓ, ਹੁਣ ਸਭ ਕੰਮ ਬਿਨਾਂ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਕੰਮ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿਉ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ, ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਰਤਾ ਕੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੋਇੰਦਵਾਲ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਬਿਖੇੜਾ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਸਰਕੇ ਰਾਹ ਜਾਂਦਿਆਂ ਘੇਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਕਿਵੇਂ ਟਿਕਣ ਦੇਣਗੇ? ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਬਣਨ 'ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਆਗਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਹੀ ਠਹਿਰਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਉੱਥੋਂ ਜਲ ਲੈ ਕੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਬਚ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਪ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਮਕਾਨ ਬਣਵਾਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚੁਬਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਸਰਕੇ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਮਾਂ ਲੰਘਦਾ ਗਿਆ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਸਵਰਗ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਬਣਦਾ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਧੜਾਧੜ ਮਕਾਨ ਬਣਨ ਲੱਗੇ।

ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਜਲ ਦੀ ਗਾਗਰ ਭਰ ਕੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਲਿਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਜਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਵਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਉਹ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਅਟਕਦੇ ਜਿੱਥੇ ਅੱਜਕਲ੍ਹ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ' ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਣ 'ਤੇ ਬੈਠਣ! ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਬੜੇ ਵੈਰਾਗਮਈ ਹੋਏ। ਉਹ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਭਾਈ ਬੱਲੂ ਜੋ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪ ਜੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਖ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਨਿਤ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਵਾਸਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਹੁਣ

ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਨਗਰ ਵਧਣ ਲੱਗਾ।

ਈਰਖਾ ਵਿਚ ਸੜਦਾ-ਬਲਦਾ ਦਾਤੂ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਆਇਆ। ਦੀਵਾਨ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਾਤੂ ਤੋਂ ਜਰਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਬੋਲ ਬੋਲੇ। ਜਦੋਂ ਦਾਤੂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੋਕ ਘਿਰਣਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਦੌਲਤ ਉਠ 'ਤੇ ਲੱਦੀ ਅਤੇ ਮੁੜ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਲੁਟੇਰੇ ਆ ਮਿਲੇ। ਦਾਤੂ ਦੇ ਪੈਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਟ ਮਾਰੀ।

ਦਾਤੂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੈਰਾਗਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਤੁਰ ਪਏ ਅਤੇ ਬਾਸਰਕੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਸੰਗਤ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿੱਥੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ! ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਸੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਿਆਂਦਾ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਨ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਦੀਵਾਨ ਸਜਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਮੋਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਮਰੇਗਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਪਾਵਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਭਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਗਈ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸੋਬਾ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੇਲਣ ਵਾਲੀ ਮੁੱਖ ਸੜਕ 'ਤੇ ਸੀ ਜੋ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਪੱਤਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਤਣ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਹੋਰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਮੰਜੀ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ੨੨ ਮੰਜੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਹਰ ਮੰਜੀ ਇਕ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੱਖ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਭੇਟਾਵਾਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਭੇਜਦਾ ਸੀ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਗਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਫੇਰੀਆਂ ਲਾਈਆਂ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ

ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਛਕਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਹੋਈ ਰੁੱਖੀ-ਮਿੱਸੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।

ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਗੁਰ-ਸੋਭਾ ਵਧਦੀ ਗਈ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਤੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਈਰਖਾਲੂ, ਦੰਭੀ ਭੀ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਵਿਰੋਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਾਰਿਆ। ਕਈ ਅਮੀਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਆ ਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਸ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸੇਖ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਬੜਾ ਘੁਮੰਡ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਫਸਾਦ ਚਾਲੂ ਰੱਖਦੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਡਰਾਇਆ ਕਰਦੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਖਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਮੋਹਰਾਂ ਦੀ ਭਰੀ ਇਕ ਖੱਚਰ ਛੁਪਾਉਣ 'ਤੇ ਸਭ ਸੇਖ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਸੂਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ੮੪ ਪੋੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬਾਉਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਉੱਤਮ ਦੇਵ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹੀ ਕਾਫਲੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਚੁੰਕਿ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਤੋਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੱਤਣ ਲੰਘ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀ ਇਹੋ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੋਂ ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਫਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੜੀ ਔਕੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਖੂਹ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਦੀ ਦਾ ਗੰਧਲਾ ਪਾਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੀਣ ਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਖੂਹ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਲ ਸਦਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਮਿਲੇ। ਜਿਸ ਦਾ ਜਲ ਅਟੁੱਟ ਹੋਵੇ। ਹਰਟ ਵੀ ਚੱਲਣ, ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਮਾਲ-ਡੰਗਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਣੀ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਵੀ ਪਾਣੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮਿਲੇ ਤੇ ਇਹੋ ਟਿਕਾਣਾ ਭਜਨ-ਪਾਠ-ਪੂਜਾ ਲਈ ਵੀ ਸੁਹਾਵਣੀ ਠੰਢ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪੋੜੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਬਾਉਲੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ।

ਇਸ ਸੁਭ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਪਾਰੋ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲ

ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਦੂਰ-ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਗੁਰਸਿੱਖ ਆ ਜੁੜੇ। ਜਿਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਠੀਕ ਸਹੀ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੇ ਬਾਉਲੀ ਦੀ ਪੁਟਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਈ। ਇਸ ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਟੱਕ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਲਗਾਇਆ। ਬਾਉਲੀ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਬਾਉਲੀ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਟੋਕਰੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਸਸੁਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ। ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਦੇ ਸਨਬੰਧੀ ਵੀ ਬਾਉਲੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇਖਣ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੂੰ ਘਰ ਦਾ ਜਵਾਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਪੁੱਛਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟੋਕਰੀ ਚੁੱਕੀ ਮਿਲਿਆ। ਭਾਈ ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਨੇ ਕੜ ਤੋੜਿਆ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਹਾਉ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਬਾਉਲੀ ਦੀਆਂ ੮੪ ਪੌੜੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਉਲੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ੧੧ ਫੁੱਟ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀਆਂ ਸਾਫ ਸੁਥਰੀਆਂ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਹਨ।

ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ 'ਕਿੱਲੀ ਸਾਹਿਬ' ਨਾਮਕ ਇਕ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਅਸਥਾਨ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਚੌਥੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਤੀਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਲਕੀ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚੁਬਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ/ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

੧. ਪਰਬਤ ਮੇਰਾਣ, ਪ੍ਰਿੰ. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ।
੨. ਨਿਥਾਵਿਆਂ ਦੇ ਥਾਉ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
੩. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਡਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ।
੪. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀਵਨ ਰਚਨਾ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ।
੫. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ।
੬. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ।
੭. ਦਸ ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ।
੮. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਮੈਕਾਲਿਫ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
੯. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ।
੧੦. ਸ੍ਰੀ ਅਸ੍ਰ ਗੁਰ ਚਮਤਕਾਰ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ।
੧੧. ਸੱਚਖੰਡ ਪੱਤਰ, ਸਾਲ ੧੯੮੨.

ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ

-ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ*

ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਗਿਆਨ-ਮਾਰਗ, ਕਰਮ-ਮਾਰਗ ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ-ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਕਰਮਕਾਂਡ ਆਦਿ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਵਰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ-ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੂਜਯ ਇਸ਼ਟ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਸਰਗੁਣ-ਨਿਰਗੁਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਣੇ। ਇਕ ਕਥਨ ਹੈ:

ਭਗਤਿ ਦ੍ਰਾਵੜ ਉਪਜੀ, ਲਾਏ ਰਾਮਾਨੰਦ।

ਪਰਗਟ ਕੀਆ ਕਬੀਰ ਨੇ, ਸਪਤ ਦੀਪ ਨਵਖੰਡ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਦਾ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ:

ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਇਫਤਰਾ ਭਾਈ ਦਿਲ ਕਾ ਫਿਕਰੁ ਨ ਜਾਇ॥

ਟੁਕੁ ਦਮੁ ਕਰਾਰੀ ਜਉ ਕਰਹੁ ਹਾਜਿਰ ਹਜੂਰਿ ਖੁਦਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨੭)

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਜੈਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ, ਹੋਰ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭੱਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਕੇ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

* ਸੰਪਾਦਕ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼/ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ।

ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੇ ਪਰਵਾਰਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਜੈਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਡਿਗੀ ਕਿਸ਼ਨਗੜ੍ਹ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਜਿੱਥੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਇਹ ਧੂਆਨ (ਬੜਾ ਧੂਆਂ) ਵਿਖੇ ਅਬਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਟਾਂਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਧੂਆਨ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ੧੪੭੩ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਧੂਆਨ ਪਿੰਡ ਦੇਉਲੀ ਤੋਂ ੨੦ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ’ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਡਾ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੈਕਾਲਿਫ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਰਾਜਪੁਤਾਨੇ ਵਿਚ ਦਿਉਲੀ ਛਾਵਨੀ ਤੋਂ ੨੦ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ’ਤੇ ਟਾਂਕ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਧੂਆਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਜੱਟ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ (ਭਗਤ) ਧੰਨਾ ਜੀ ਸੰਨ ੧੪੧੫ ਈ: ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ (ਭਗਤ) ਧੰਨਾ (ਜੀ) ਧਾਰਮਿਕ ਲਗਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਧੰਨੇ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਪਰੋਹਤ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਆਇਆ। ਪੂਜਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਸਮ ਧੰਨੇ ਨੇ ਵੀ ਵੇਖੀ ਅਤੇ ਆਖਰ ਪੰਡਤ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਠਾਕਰ ਮੰਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਟਾਲਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਧੰਨੇ ਦਾ ਹਠ ਵੇਖ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪੱਥਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।”

ਪਿੰਡ ਧੂਆਨ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੇ ਖੇਤ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਥੜ੍ਹਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਜੀ ਇਸ ’ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗਊਆਂ ਚਾਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਜੀ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਪਰਵਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਭਗਤ ਜੀ ਆਮ ਬੱਚਿਆ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਚਾਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਧੰਨੈ ਸੇਵਿਆ ਬਾਲ ਬੁਧਿ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੯੨)

ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੱਖਣ ਦੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੀ ਚੌਦਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਸਨ। ‘ਭਗਤਮਾਲਾ’ ਵਿਚ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਰਘੁਨਾਥ ਜਯੋ ਦੁਨੀਆਂ ਸੇਤੁ ਜਗ ਤਾਰਨ ਕੀਯੋ।

ਅਨੰਤ ਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਸੁਖਾ, ਸੁਰਸਯ, ਪਦਮਾਵਤੀ, ਨਰ ਹਰਿ।

ਪੀਪਾ, ਭਾਵਾਨੰਦ, ਰੈਦਾਸ, ਧੰਨਾ, ਸੈਨ, ਸੁਰਸਾਰੀ ਕੀ ਸਰਹਰਿ।

ਔਰ ਸਿਸ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟ ਏਕ ਤੇ ਉਜਾਗਰ।

ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਚੰਗਾ ਨਾਂ ਬਣਾਇਆ। ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਨਾਮਾ ਜੈਦੇਉ ਕੰਬੀਰੁ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨੁ ਅਉਜਾਤਿ ਰਵਿਦਾਸੁ ਚਮਿਆਰੁ ਚਮਈਆ॥
ਜੋ ਜੋ ਮਿਲੈ ਸਾਧੂ ਜਨ ਸੰਗਤਿ ਧਨੁ ਧੰਨਾ ਜਟੁ ਸੈਣੁ ਮਿਲਿਆ ਹਰਿ ਦਈਆ॥
ਸੰਤ ਜਨਾ ਕੀ ਹਰਿ ਪੈਜ ਰਖਾਈ ਭਗਤਿ ਵਛਲੁ ਅੰਗੀਕਾਰੁ ਕਰਈਆ॥
ਨਾਨਕ ਸਰਣਿ ਪਰੇ ਜਗਜੀਵਨ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਰਖਈਆ॥

(ਪੰਨਾ ੮੩੫)

ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ 'ਤੇ ਉਕਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਬਾਮੁਣੁ ਪੂਜੈ ਦੇਵਤੇ ਧੰਨਾ ਗਊ ਚਰਾਵਣਿ ਆਵੈ।
ਧੰਨੈ ਡਿਠਾ ਚਲਿਤੁ ਏਹੁ ਪੂਛੈ ਬਾਮੁਣੁ ਆਖਿ ਸੁਣਾਵੈ।
ਠਾਕੁਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੈ ਜੋ ਇਛੈ ਸੋਈ ਫਲੁ ਪਾਵੈ।
ਧੰਨਾ ਕਰਦਾ ਜੋਦੜੀ ਮੈਂ ਭਿ ਦੇਹ ਇਕ ਜੇ ਤੁਧੁ ਭਾਵੈ।
ਪਥਰੁ ਇਕੁ ਲਪੇਟਿ ਕਰਿ ਦੇ ਧੰਨੈ ਨੋ ਗੈਲ ਛੁਡਾਵੈ।
ਠਾਕੁਰ ਨੋਂ ਨ੍ਹਾਵਾਲਿ ਕੈ ਛਾਹਿ ਰੋਟੀ ਲੈ ਭੋਗੁ ਚੜ੍ਹਾਵੈ।
ਹਥਿ ਜੋੜਿ ਮਿਨਤਿ ਕਰੈ ਪੈਰੀ ਪੈ ਪੈ ਬਹੁਤੁ ਮਨਾਵੈ।
ਹਉ ਭੀ ਮੁਹੁ ਨ ਜੁਠਾਲਸਾਂ ਤੂ ਰੁਠਾ ਮੈ ਕਿਹੁ ਨਾ ਸੁਖਾਵੈ।
ਗੋਸਾਈ ਪਰਤਖਿ ਹੋਇ ਰੋਟੀ ਖਾਹਿ ਛਾਹਿ ਮੁਹਿ ਲਾਵੈ।
ਭੋਲਾ ਭਾਉ ਗੋਬਿੰਦੁ ਮਿਲਾਵੈ॥

(ਵਾਰ ੧੦:੧੩)

ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਗਤ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ 'ਆਸਾ ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਧੰਨੇ ਜੀ ਕੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਭਟਕਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਹਬਲਤਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਨ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਭ੍ਰਮਤ ਫਿਰਤ ਬਹੁ ਜਨਮ ਬਿਲਾਨੇ ਤਨੁ ਮਨੁ ਧਨੁ ਨਹੀ ਧੀਰੇ॥
 ਲਾਲਚ ਬਿਖੁ ਕਾਮ ਲੁਬਧ ਰਾਤਾ ਮਨਿ ਬਿਸਰੇ ਪ੍ਰਭ ਹੀਰੇ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
 ਬਿਖੁ ਫਲ ਮੀਠ ਲਗੇ ਮਨ ਬਉਰੇ ਚਾਰ ਬਿਚਾਰ ਨ ਜਾਨਿਆ॥
 ਗੁਨ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਢੀ ਅਨ ਭਾਂਤੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਫਿਰਿ ਤਾਨਿਆ॥
 ਜੁਗਤਿ ਜਾਨਿ ਨਹੀ ਰਿਦੈ ਨਿਵਾਸੀ ਜਲਤ ਜਾਲ ਜਮ ਫੰਧ ਪਰੇ॥
 ਬਿਖੁ ਫਲ ਸੰਚਿ ਭਰੇ ਮਨ ਐਸੇ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਭ ਮਨ ਬਿਸਰੇ॥
 ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਵੇਸੁ ਗੁਰਹਿ ਧਨੁ ਦੀਆ ਧਿਆਨੁ ਮਾਨੁ ਮਨ ਏਕ ਮਏ॥
 ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਮਾਨੀ ਸੁਖੁ ਜਾਨਿਆ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਨੇ ਮੁਕਤਿ ਭਏ॥
 ਜੋਤਿ ਸਮਾਇ ਸਮਾਨੀ ਜਾ ਕੈ ਅਛਲੀ ਪ੍ਰਭੁ ਪਹਿਚਾਨਿਆ॥

ਧੰਨੈ ਧਨੁ ਪਾਇਆ ਧਰਣੀਧਰੁ ਮਿਲਿ ਜਨ ਸੰਤ ਸਮਾਨਿਆ॥ (ਪੰਨਾ ੪੮੭)

ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:

ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਭਟਕਦਿਆਂ ਕਈ ਜਨਮ ਬੀਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਧਨ ਵੀ ਟਿਕਦਾ ਨਹੀਂ, ਲੋਭੀ ਜੀਵ ਜ਼ਹਿਰ ਰੂਪੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕਾਰਨ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਅਮੋਲਕ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਕਮਲੇ ਮਨ! ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਰੂਪੀ ਫਲ ਤੈਨੂੰ ਮਿੱਠੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਤੈਨੂੰ ਸੋਹਣੀ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਫੁਰਦੀ। (ਰੱਬੀ) ਗੁਣਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਤਾਣਾ ਤਣਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹੇ ਮਨ! ਤੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਸਮਝ ਕੇ ਇਹ ਜੁਗਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੱਕੀ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਸੜਦੇ ਜਮਾਂ ਦਾ ਜਾਲ, ਜਮਾਂ ਦੇ ਫਾਹੇ ਤੈਨੂੰ ਪੈ ਗਏ ਹਨ। ਹੇ ਮਨ! ਤੂੰ ਵਿਸ਼ ਰੂਪੀ ਫਲ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਸਾਂਭਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਸਾਂਭਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਭੂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ।

ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਰੂਪੀ ਧਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਜੁੜ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਰਧਾ ਬਣ ਗਈ, ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲੱਗੀ, ਸੁਖ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਬਣ ਗਈ। ਉਹ ਮਾਇਆ ਵੱਲੋਂ ਰੱਜ ਗਿਆ ਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਜੋਤਿ ਟਿਕ ਗਈ ਉਸ ਨੇ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਨਾ ਛਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ।

ਮੈਂ (ਭਗਤ ਧੰਨਾ) ਵੀ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਧਨ ਲੱਭ ਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੰਤ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ।

ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਡੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਰ ਇਕ ਜੀਵ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਇਆਵਾਨ ਦਿਆਲੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ, ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਿਮਰਦਾ? ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਆਸ ਨਾ ਲਾਈ ਰੱਖ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭਟਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹੀ ਕੁਝ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਰੇਗਾ। ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਦੇ ਜਲ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਦਸਾਂ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਵੀ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਕੇ ਸਾਡੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਆਲੂ ਹੈ। ਕੱਛੂ ਕੁੰਮੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਰੇਤੇ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖੰਭ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉੱਡ ਕੇ ਉਹ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕੁਝ ਖਾ ਪੀ ਸਕਣ, ਨਾ ਹੀ ਕੱਛੂ ਕੁੰਮੀ ਦੇ ਬਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਆ ਸਕੇ, ਪਰ ਹੇ ਜੀਵ! ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਰੇ ਚਿਤ ਚੇਤਸਿ ਕੀ ਨ ਦਯਾਲ ਦਮੋਦਰ ਬਿਬਹਿ ਨ ਜਾਨਸਿ ਕੋਈ॥

ਜੇ ਧਾਵਹਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਖੰਡ ਕਉ ਕਰਤਾ ਕਰੈ ਸੁ ਹੋਈ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਜਨਨੀ ਕੇਰੇ ਉਦਰ ਉਦਕ ਮਹਿ ਪਿੰਡ ਕੀਆ ਦਸ ਦੁਆਰਾ॥

ਦੇਇ ਅਹਾਰੁ ਅਗਨਿ ਮਹਿ ਰਾਖੈ ਐਸਾ ਖਸਮੁ ਹਮਾਰਾ॥

ਕੁੰਮੀ ਜਲ ਮਾਹਿ ਤਨ ਤਿਸੁ ਬਾਹਰਿ ਪੰਖ ਖੀਰੁ ਤਿਨ ਨਾਹੀ॥

ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਨੰਦ ਮਨੋਹਰ ਸਮਝਿ ਦੇਖੁ ਮਨ ਮਾਹੀ॥

ਪਾਖਣਿ ਕੀਟੁ ਗੁਪਤੁ ਹੋਇ ਰਹਤਾ ਤਾ ਚੋ ਮਾਰਗੁ ਨਾਹੀ॥

ਕਹੈ ਧੰਨਾ ਪੂਰਨ ਤਾਹੁ ਕੋ ਮਤ ਰੇ ਜੀਅ ਡਰਾਂਹੀ॥ (ਪੰਨਾ ੪੮੮)

ਪੱਥਰ ਵਿਚ ਕੀੜਾ ਲੁਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵੀ ਉਹ ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਭਗਤ) ਧੰਨਾ (ਜੀ) ਆਖਦਾ ਹੈ, ਹੇ ਜਿੰਦੇ! ਤੂੰ ਵੀ ਨਾ ਡਰ।

ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ

ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ

-ਪ੍ਰੋ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੂੰਗਰ*

ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਹਲੜ। ਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਾਂਗ ਸਮਾਜ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਵਿਹਲੜ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਅਕਿਰਤਘਣਾਂ ਵਾਂਗ ਭਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਵਿਹਲੜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਜਾਏ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਖਤਰਨਾਕ ਗੱਲ ਕਿ ਕਿਰਤ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਹੀ ਨਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਇਕ ਵਗਾਰ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਇਕ ਵਗਾਰੀ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਏ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਸੇ ਦੇਸ਼ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਨ-ਵੰਡ ਅਤੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਤਾਣਾ-ਪੇਟਾ ਹੀ ਦਰਮ-ਵਰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਇਤਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਤਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ੭੧੨ ਈ: ਵਿਚ ੧੮ ਸਾਲ ਦੇ ਅੱਲ੍ਹੜ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨੀ ਮੁੰਡੇ ਮੁਹੰਮਦ-ਬਿਨ-ਕਾਸਮ ਨੇ ੨੦੦ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਮਲਾਵਰ ਟੋਲੇ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਮਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਜਾਂ ਰੋਕਿਆ-ਟੋਕਿਆ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਅਣਗਿਣਤ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ ਹਮਲਾ-ਦਰ-ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਧਨ-ਦੌਲਤ, ਇੱਜ਼ਤ-ਆਬਰੂ ਲੁੱਟਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਸਥਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਬੇਹਰਮਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਨੌਕ ਉੱਤੇ ਤਬਦੀਲ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਜੋਕੇ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਤਕਰੀਬਨ ੯੫% ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਮੂਲ ਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਉਣ ਹਿਤ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਜਵਾੜੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ-ਧਰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਚੁਸ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਐਸ਼ੋ-ਇਸ਼ਰਤ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਧਨ, ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਐਸ਼ੋ ਇਸ਼ਰਤ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣੇ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ,

* ਚੇਅਰਮੈਨ ਪੱਛਤੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬ; ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: ੯੯੧੫੮-੦੫੧੦੦

“ਇਹੁ ਤਨੁ ਮਾਇਆ ਪਾਹਿਆ ਪਿਆਰੇ ਲੀਤੜਾ ਲਬਿ ਰੰਗਾਏ” ਵਾਲੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਇਖਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ, “ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖੈ ਅਤਿ ਨੇਹੁ ਬਹਿ ਮੰਦੁ ਪਕਾਇਆ” ਅਤੇ “ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖੈ ਦਾਮੁ ਹਿਤ ਭਾਵੈ ਆਇ ਕਿਥਾਓ ਜਾਈ” ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਘਟੀਆ ਸਾਬਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਸੱਚ, ਧਰਮ, ਗ਼ੈਰਤ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਵਹਿਮ, ਭਰਮ, ਭੁਲੇਖੇ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਵਾਦ ਫੈਲਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੂਬ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਅਖੌਤੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਤਿਆਗੀ-ਉਦਾਸੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਹਲੜ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਭਾਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ, “ਕਰਿ ਪਰਪੰਚੁ ਜਗਤ ਕਉ ਡਹਕੈ ਅਪਨੇ ਉਦਰੁ ਭਰੈ॥ ਸੁਆਨ ਪੂਛੁ ਜਿਉ ਹੋਇ ਨ ਸੂਧੋ ਕਹਿਓ ਨ ਕਾਨ ਧਰੈ॥” ਵਾਲੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੋਗੜਾਂ ਮੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਉਮਰਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਬਣੇ ਫਜ਼ੂਲ ਦੇ ਭਾਰ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ, ਪੀਰ, ਜੋਗੀ, ਜਤੀ, ਤਪੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਸਦਵਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਹਲੜਾਂ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਰਹਿਬਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਲੱਗਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਅਜਾਂਈਂ ਬਰਬਾਦ ਨਾ ਕਰਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ:

- ਗੁਰੂ ਪੀਰੁ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ॥

ਤਾ ਕੈ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੪੫)

- ਹੋਇ ਅਤੀਤੁ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਤਜਿ ਫਿਰਿ ਉਨਹੁ ਕੇ ਘਰਿ ਮੰਗਣ ਜਾਈ।

(ਵਾਰ ੧:੪੦)

ਸਗੋਂ ਸੱਚ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਉਂ ਕਹਿ ਕੇ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ:

ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੪੫)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਿਰਾਲੇ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਉਪਦੇਸ਼ “ਕਿਰਤ ਕਰਨ, ਵੰਡ ਛਕਣ ਅਤੇ ਨਾਮ ਜਪਣ” ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਦਮੁ ਕਰੇਦਿਆ ਜੀਉ ਤੂੰ ਕਮਾਵਦਿਆ ਸੁਖ ਭੁੰਚੁ॥

ਧਿਆਇਦਿਆ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲੁ ਨਾਨਕ ਉਤਰੀ ਚਿੰਤ॥ (ਪੰਨਾ ੫੨੨)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕਿਰਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਹਲੜ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸਹੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਹਥੀ ਕਾਰ ਕਮਾਵਣੀ ਪੈਰੀ ਚਲਿ ਸਤਿਸੰਗਿ ਮਿਲੇਹੀ॥

ਕਿਰਤ ਵਿਰਤ ਕਰਿ ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਟਿ ਖਵਾਲਣੁ ਕਾਰਿ ਕਰੇਹੀ॥ (ਵਾਰ ੧:੩)

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਕੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਠੱਗ ਪਾਸ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਜੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਪਾਇਆ ਉਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਉੱਤੇ ਡਾਕੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਲਈ ਮਹਾਨ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੱਜਣ ਠੱਗ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਸੱਜਣਾ! ਕਿਰਤਿ ਵਿਰਤਿ ਕਰਿ ਧਰਮ ਦੀ।” ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਗ਼ੈਰਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਰਨ-ਵੰਡ ਖੱਤਰੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਸੂਦ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਕਾਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। “ਸੂਦਰ” ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਰਗ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਹੀ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਸੀ, ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬੋਝ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਫਰਜ਼ ਹੀ ਫਰਜ਼ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਹੱਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੂਨ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਅਖੌਤੀ ਸੂਦਰ ਵਰਗ ਨਾਲ ਔਰਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਲੀਰੋ-ਲੀਰ ਸੀ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਵੀ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀ ਜੌਨ ਡਿਕਨਜ਼ ਨੇ ਸਹੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼-ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੰਡ ਤੇ ਫੁੱਟ ਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਨਿਤਾਣਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।” ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਗੰਭੀਰ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੇਸ਼ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਲੋਧੀ ਖਾਨਦਾਨ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਘੋਰ ਅਧੋਗਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਗਰਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਇਨਕਲਾਬੀ, ਅਦੁੱਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰਹਿਬਰ, ਅਕਾਲ ਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸੂਰਜਮਈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਿੱਘਰੀ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਘੋਰ ਅਧੋਗਤੀ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਘੋਖ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਅਧੋਗਤੀ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਲੱਭਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਕ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾ ਸਕੇ। ਲੋਕ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਲਾਚਾਰੀ ਅਤੇ ਨਮੋਸ਼ੀ

ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਬਾਬਾ ਦੇਖੇ ਧਿਆਨੁ ਧਰਿ ਜਲਤੀ ਸਭ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਿਸਿ ਆਈ।

ਬਾਝੁ ਗੁਰੂ ਗੁਬਾਰੁ ਹੈ, ਹੈ ਹੈ ਕਰਦੀ ਸੁਣੀ ਲੁਕਾਈ। (ਵਾਰ ੧:੨੪)

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਸਮੱਰਥ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਇਉਂ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

- ਜੇ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜਹਿ ਹਜਾਰ॥

ਏਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋਦਿਆਂ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ॥ (ਪੰਨਾ ੪੬੩)

- ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਰਾ ਵੈਦੁ ਹੈ ਪੰਜੇ ਰੋਗ ਅਸਾਧ ਨਿਵਾਰੇ। (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਹਲੜ ਅਤੇ ਜੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਚੂਸਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਕੁਤਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਉੱਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਡਾਕਿਆਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, “ਸਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚ ਕੀ ਬੋਲਾ”। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਲੋਕਾਂ, ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਤੋਂ ਭਗੋੜੇ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਜਰ ਗਲਤੀਆਂ, ਹਰਾਮਖੋਰੀ, ਧੋਖਾਧੜੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਹਾਰ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ “ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਿ ਵਿਗੋਏ ਕੁਤੀ ਮੁਇਆ ਸਾਰ ਨ ਕਾਈ” ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਰਬਪੱਖੀ ਢਾਂਚਾ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ “ਸਰਮ ਧਰਮ ਕਾ ਡੇਰਾ ਦੂਰਿ—ਨਾਨਕ ਕੂੜੁ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ” ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੋਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅਨਭੋਲ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ, “ਮਾਣਸ ਖਾਣੇ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਜ—ਛੁਰੀ ਵਗਾਇਨਿ ਤਿਨ ਗਲਿ ਤਾਗ” ਵਾਲੀ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ “ਅੰਦਰਹੁ ਝੂਠੇ ਪੈਜ ਬਾਹਰਿ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰਿ ਫੈਲੁ” ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

- ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ॥ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਨਾਵੈ ਜੀਆ ਘਾਇ॥

ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਣੈ ਅੰਧੁ॥ ਤੀਨੇ ਓਜਾੜੇ ਕਾ ਬੰਧੁ॥ (ਪੰਨਾ ੬੬੨)

- ਖੜੀਆ ਤ ਧਰਮੁ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ॥

ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਭ ਇਕ ਵਰਨ ਹੋਈ ਧਰਮ ਕੀ ਗਤਿ ਰਹੀ॥ (ਪੰਨਾ ੬੬੩)

- ਰਾਜੇ ਪਾਪੁ ਕਮਾਂਵਦੇ ਉਲਟੀ ਵਾੜ ਖੇਤ ਕਉ ਖਾਈ॥ (ਵਾਰ ੧:੩੦)

- ਵੇਦਾ ਮਹਿ ਨਾਮੁ ਉਤਮੁ ਸੋ ਸੁਣਹਿ ਨਾਹੀ ਫਿਰਹਿ ਜਿਉ ਬੇਤਾਲਿਆ॥

(ਪੰਨਾ ੯੧੯)

ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਜਿਲ੍ਹਣ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ, ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਜੀਰਾਂ ਤੋੜਨ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਵਾਦ, ਕਰਮਕਾਂਡ, ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਈ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਚਾਰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਬਾਬੇ ਭੇਖ ਬਣਾਇਆ ਉਦਾਸੀ ਕੀ ਰੀਤਿ ਚਲਾਈ।

ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੋਧਣਿ ਧਰਤਿ ਲੁਕਾਈ।

(ਵਾਰ ੧:੨੪)

ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਟੀਚਾ ਸੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਨ ਵੰਡ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵੰਡ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣਾ। ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਹਿਤ “ੴ” ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫਰਮਾਇਆ, “ਸਰਬੰ ਸਾਚਾ ਏਕੁ ਹੈ ਦੂਜਾ ਨਾਹੀ ਕੋਇ॥” ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸੇ “ੴ” ਦੀ ਜੋਤਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਵਿਚ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਫਰਮਾਇਆ:

- ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ॥

ਤਿਸ ਦੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩)

- ਤੂੰ ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਭਰਿਪੁਰਿ ਲੀਣਾ ਤੂੰ ਆਪੇ ਸਰਬ ਸਮਾਣਾ॥

(ਪੰਨਾ ੨੩੧)

ਸੂਦਰ ਅਤੇ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਬੰਦ ਖਲਾਸੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਸਥਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਹਲੜਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਰਥਾਤ ਕਿਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ (ਪਰਜਾ ਦੀ ਜਾਨ, ਮਾਲ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰਿਜ਼ਕ-ਰੋਟੀ ਦੇ ਯੋਗ ਵਸੀਲੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ) ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣਾ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਸੀ ਪਾਂਧੇ ਅਤੇ ਵੈਦ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਣਾ। ਦੂਸਰਾ ਸੀ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ, “ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ” ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਾਹਰਾ ਦੇਣਾ। ਤੀਸਰਾ ਸੀ ਨਵਾਬ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਦੇ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ

ਵਪਾਰ ਅੰਦਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਧੌਖਾਧੜੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ “ਸਚੁ ਵਾਪਾਰੁ ਕਰਹੁ ਵਾਪਾਰੀ” ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਕਦਮ ਸੀ ਉਦਾਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਕਲਣ ਸਮੇਂ ਅਛੂਤ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਅਖੌਤੀ ਸੂਦਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਰਬਾਬ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸੂਦਰ ਲਈ ਵਿਵਰਜਤ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਭਾਈ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੱਜ-ਵੱਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੀਚ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਅਖੌਤੀ ਸੂਦਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ:

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ॥

ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ॥ (ਪੰਨਾ ੧੫)

ਪੰਜਵਾਂ ਕਦਮ ਸੀ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ‘ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਜਨਨੀ’ ਅਤੇ ‘ਜਗਤ ਜਨਨੀ’ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਹਿਤ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੱਚ ਨੂੰ “ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥” ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੇਵਾਂ ਕਦਮ ਸੀ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਹਿਤ ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਐਮਨਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਅਮੀਰਜ਼ਾਦੇ, ਵਿਹਲੜ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਚੂਸਣ ਵਾਲੇ ਮਲਕ ਭਾਗੇ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਸੂਦਰ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਕਿਰਤੀ ਤਰਖਾਣ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਗਏ। ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਫੌਜ ਬਾਰੇ ਪਾਵਨ ਸ਼ਬਦ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਚਾਰਿਆ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗਰਜ ਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾੜਵੀ-ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਬਰ, ਪਾਪੀ ਅਤੇ ਲੁਟੇਰਾ ਕਹਿ ਕੇ ਵੰਗਾਰਿਆ ਸੀ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥

ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਵ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨੨)

ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਐਮਨਾਬਾਦ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਪਾਸ ਗਏ।

ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੧ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੫੦੯ ਮੁਤਾਬਕ ੨੪ ਸਤੰਬਰ ੧੪੫੨ ਨੂੰ ਸੱਯਦਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਹੁਣ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਈ ਜਗਤ ਰਾਮ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਤਾ ਖੇਮੇ ਸੀ। ਭਾਈ ਜਗਤ ਰਾਮ ਇਕ ਬੇਹੱਦ ਈਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਨੇਕ-ਦਿਲ ਇਨਸਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਤਰਖਾਣਾ ਕਿੱਤੇ ਦੁਆਰਾ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪਿਤਾ-

ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤਾ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਲ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ। ੧੯ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਇਕਲੌਤੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਰਜਨੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਰੋਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੀਬੀ ਰਜਨੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪਿੰਡ ਤੱਤਲੇ ਦੇ ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਰਾਮ ਭੁਰਜੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਨਵਾਬ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਦੇ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਚੁੱਕਤਾ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਸੈਦਪੁਰ (ਐਮਨਾਬਾਦ) ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਤੋਂ ਅੱਠ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਟਿਕਾਣਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰੋੜਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਵਿਛਾ ਕੇ ਇਕ ਸਾਲ ਤਕ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਅਥਵਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਪਹਿਲਾ ਬਾਬੇ ਪਾਯਾ ਬਖਸ ਦਰਿ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਫਿਰਿ ਘਾਲਿ ਕਮਾਈ।

ਰੇਤੁ ਅੱਕ ਅਹਾਰੁ ਕਰਿ ਰੋੜਾਂ ਕੀ ਗੁਰ ਕੀਅ ਵਿਛਾਈ।

ਭਾਰੀ ਕਰੀ ਤਪਸਿਆ ਵਡੇ ਭਾਗਿ ਹਰਿ ਸਿਉ ਬਣਿ ਆਈ। (ਵਾਰ ੧:੨੪)

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕ-ਰਸ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਗਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੋ ਗਏ। ਕਈ ਸੰਤ-ਭਗਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸੇ ਨਗਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਨੇਕ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸਨ ਜੋ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ (ਪਾਤਰ) ਤਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਸੀ। ਹੁਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਮਈ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਉਹ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਗਏ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਖੁਦ ਵੀ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਢੰਗ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਪਾਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੱਚ ਸੀ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਸੁਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ

ਚੱਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਜਿਸ ਦੈ ਅੰਦਰਿ ਸਚੁ ਹੈ ਸੋ ਸਚਾ ਨਾਮੁ ਮੁਖਿ ਸਚੁ ਅਲਾਏ॥

ਉਹੁ ਹਰਿ ਮਾਰਗਿ ਆਪਿ ਚਲਦਾ ਹੋਰਨਾ ਨੋ ਹਰਿ ਮਾਰਗਿ ਪਾਏ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੦)

ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਧਰਮੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸਨ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਬਾਣੀ ਸ੍ਵਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੁਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਉਹ ਜਾਗ ਪਏ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੂਰਮਾ ਹੋ ਨਿਕਲਿਆ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੀ ਇਸੁ ਮਨ ਕਉ ਮਲੁ ਲਾਗੀ ਕਾਲਾ ਹੋਆ ਸਿਆਹੁ॥

(ਪੰਨਾ ੬੫੧)

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮਾੜੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਸ ਮਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨੇਕ ਮਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮ ਜਦੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਚੰਗਿਆਈ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮ ਮਾੜੇ ਅਤੇ ਪਾਪਾਂ ਭਰੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਢੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਪੂਰਬ ਕਰਮ ਅੰਕੁਰ ਜਬ ਪ੍ਰਗਟੇ ਭੇਟਿਓ ਪੁਰਖੁ ਰਸਿਕ ਬੈਰਾਗੀ॥

ਮਿਟਿਓ ਅੰਧੇਰੁ ਮਿਲਤ ਹਰਿ ਨਾਨਕ ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੀ ਸੋਈ ਜਾਗੀ॥

(ਪੰਨਾ ੨੦੪)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਮੰਡੀ, ਪਾਪੀ ਅਤੇ ਲੋਟੂ ਮਲਕ ਭਾਗੇ ਬਾਰੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਪਾਪੁ ਬੁਰਾ ਪਾਪੀ ਕਉ ਪਿਆਰਾ॥ ਪਾਪਿ ਲਦੇ ਪਾਪੇ ਪਾਸਾਰਾ॥ (ਪੰਨਾ ੯੩੫)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਦੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ, ਬਚਨ-ਬਿਲਾਸ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਬੜੀ ਨੀਝ ਅਤੇ ਰੀਝ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਥੇ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਦਾ ਕੱਚਾ ਕੋਠਾ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲ ਪਏ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਅਸੀਂ ਆਹ ਕਿੱਥੇ ਆ ਗਏ? ਇਸ ਅਵਸਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਰਮਲ ਬਚਨ ਨਿਕਲੇ ਕਿ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ, ਅਸੀਂ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿਰਤ ਕੇ ਘਰ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਘਰ, ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਦੇ ਘਰ। ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ

ਵਾਸਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਖਾਧ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਿਆਂ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਛਕਾਉਣ ਹਿਤ ਸੁਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਸ਼ਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇਕ ਅਲੱਗ ਚੌਂਕਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਕਿਰਤੀ ਹੋ, ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲਤਾ ਝਲਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ।

ਨੇਕ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਦੇ ਘਰੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਖੂਹੀ 'ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਵੀ ਕਰਦੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨਗਰ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਾਜ਼ੀ, ਮੌਲਵੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਜੋਗੀ, ਸਾਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੈਦਪੁਰ ਦੇ ਕਾਰਦਾਰ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਉਠਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਭਿਜਵਾਏ।

ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਹੇਰਤ ਖੱਤਰੀ ਜਾਤ ਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧ ਫਕੀਰਾਂ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਭੋਜਨ ਛਕਣ ਲਈ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਏ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਛਕਣ ਨਹੀਂ ਆਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿਪਾਹੀ ਭੇਜ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਉੱਤਮ ਜਾਤ ਦਾ ਖੱਤਰੀ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸੂਦਰ ਲਾਲੇ ਤਰਖਾਣ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈਂ, ਪਰ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਦਾ ਵਧੀਆ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਭੋਜਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਅੰਨ, ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਲ ਕਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਕਤ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਛਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਤਰਖਾਣ ਹੱਥੀ ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਕਰ ਕੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਭੋਜਨ ਦੁੱਧ ਵਰਗਾ ਹੈ।

ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਅਤੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਅਤੇ ਪਾਪੀ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਨਿਮਨ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪੂਰਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੈ:

- ਹਰਿ ਹੈ ਖਾਂਡੁ ਰੇਤੁ ਮਹਿ ਬਿਖਰੀ ਹਾਥੀ ਚੁਨੀ ਨ ਜਾਇ॥

ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਗੁਰਿ ਭਲੀ ਬੁਝਾਈ ਕੀਟੀ ਹੋਇ ਕੈ ਖਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੭੭)

- ਜੋ ਧਰਮੁ ਕਮਾਵੈ ਤਿਸੁ ਧਰਮ ਨਾਉ ਹੋਵੈ ਪਾਪਿ ਕਮਾਵੈ ਪਾਪੀ ਜਾਣੀਐ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੮)

ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਤਲਵੰਡੀ ਗਏ। ਤਲਵੰਡੀ ਦਾ ਹਾਕਮ ਰਾਏ ਬੁਲਾਰ, ਜੋ ਹੁਣ ਬਿਰਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਲਈ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਤਲਵੰਡੀ ਰਹਿ ਕੇ ਫਿਰ ਐਮਨਾਬਾਦ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਫਿਰ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਕੋਲ ਠਹਿਰੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖੁਦ ਨਵਾਬ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਦੇ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਨੂਠਾ ਸੁਮੇਲ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਲਈ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਸਦਾਬਹਾਰ ਉਤਮ ਮਿਸਾਲ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ “ਅਨਦਿਨ ਸੁਕਿਰਤ ਕਰੀਏ” ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸੁਕਿਰਤ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਮੁਖ ਉਜਲਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਖੱਟ ਕੇ ਇਥੋਂ ਕੂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਹਲਤ-ਪਲਤ ਸੁਆਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਲਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਉਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ॥ ਤਾ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਾਹ ਲੁਡਾਈਐ॥

(ਪੰਨਾ ੨੬)

ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾ ਵਿਚ ਚਰਚਿਤ ਕਾਰੂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਨ ਛਲ, ਕਪਟ, ਧੋਖਾਧੜੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਧਨ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਪਾਪਾ ਬਾਝਹੁ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਮੁਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਈ॥

(ਪੰਨਾ ੪੧੭)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਹੁਣ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰ ਕੇ ਜਗਤ-ਉਧਾਰ ਲਈ ਚੱਲ ਪਏ। ਚਾਰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਮਤ ੧੫੭੮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਿਰ ਐਮਨਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚੇ। ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਪਰ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਵਰਗੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਜਲ-ਬਲ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਅਜੇ ਕੁਝ

ਦਿਨ ਹੀ ਠਹਿਰੇ ਸਨ ਕਿ ਬਾਬਰ ਕਾਬਲੋਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਐਮਨਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਐਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਨਵਾਬਾਂ ਨੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਲਈ ਰਸਦ-ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਬਰ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਐਮਨਾਬਾਦ ਵਿਚ ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰ ਕੇ ਨਗਰੀ ਵੀਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ॥
ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ॥
ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੩੬੦)
- ਜਿਨ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰੁ॥
ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀਅਨਿ ਗਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਧੂੜਿ॥
ਮਹਲਾ ਅੰਦਰਿ ਹੋਦੀਆ ਹੁਣਿ ਬਹਣਿ ਨ ਮਿਲਨਿ ਹੁਦੁਰਿ॥ (ਪੰਨਾ ੪੧੭)
- ਕਹਾ ਸੁ ਖੇਲ ਤਬੇਲਾ ਘੋੜੇ ਕਹਾ ਭੇਰੀ ਸਹਨਾਈ॥
ਕਹਾ ਸੁ ਤੇਗਬੰਦ ਗਾਡੇਰਤਿ ਕਹਾ ਸੁ ਲਾਲ ਕਵਾਈ॥
- ਕਹਾ ਸੁ ਆਰਸੀਆ ਮੁਹ ਬੰਕੇ ਐਥੈ ਦਿਸਹਿ ਨਾਹੀ॥ (ਉਹੀ)

ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਚੱਕੀ ਪੀਸਣ ਦੀ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਰੱਬ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਅਜੀਬ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਾਮਲ ਫਕੀਰ ਹੈ ਜੋ ਬੰਦੀ ਬਣ ਕੇ ਵੀ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲਦੀ-ਚੱਲਦੀ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਬਾਬਰ ਕੋਲ ਵੀ ਪਹੁੰਚੀ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਝਾਣ ਪਿੰਡ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ‘ਮਰਦਾਨਸ਼ਾਹ’ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਘੱਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿ ਕੇ ਸਭ ਕੈਦੀ ਛੁਡਵਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਬੰਦ ਕਰਵਾਈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਲੈ ਕੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਟਿਕੇ।

ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਸੰਬੰਧ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਰਾਜ ਪਲਟਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਭਾਈ

ਲਾਲੇ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਇੰਨੀ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇਰੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਉੱਤੇ ਕਿੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ। ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਭੇਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਿੰਨੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਇੰਨੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਉਕਤ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਕਮਾਈ-ਸੁਕਿਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆ ਹੈ। ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ:

ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੁਅਰ ਉਸੁ ਗਾਇ॥

ਗੁਰੁ ਪੀਰੁ ਹਾਮਾ ਤਾ ਭਰੇ ਜਾ ਮੁਰਦਾਰੁ ਨ ਖਾਇ॥

ਗਲੀ ਭਿਸਤਿ ਨ ਜਾਈਐ ਛੁਟੈ ਸਚੁ ਕਮਾਇ॥

ਮਾਰਣ ਪਾਹਿ ਹਰਾਮ ਮਹਿ ਹੋਇ ਹਲਾਲੁ ਨ ਜਾਇ॥

ਨਾਨਕ ਗਲੀ ਕੂੜੀਈ ਕੂੜੇ ਪਲੈ ਪਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੧)

ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਇਕਲੌਤੀ ਔਲਾਦ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹੁਣ ਤਤਲਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਐਮਨਾਬਾਦ ਵਿਚ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ‘ਖੂਹੀ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਕੀ’। ਇਸ ਦਾ ਜਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਖੂਹੀ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਰਬਾਣੀ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਕਿਰਤੀਆਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਕ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਹੋਰ ਹਨ—**ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚੱਕੀ ਸਾਹਿਬ** ਅਤੇ **ਦੂਜਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰੋੜੀ ਸਾਹਿਬ**। ਚੱਕੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਉਹ ਚੱਕੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਾਣੇ ਪੀਰਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਰੋੜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰੋੜਾਂ ਦੀ ਸੋਜ ਵਿਛਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ

ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਵੀ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਸੈਦਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਕਤਲੇਆਮ, ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਅਤੇ ਕਾਜੀਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਫੋਕਟ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥

ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਵ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥

ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪਿ ਖਲੋਏ ਕੂੜੁ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥

ਕਾਜੀਆ ਬਾਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਥਕੀ ਅਗਦੁ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥

ਮੁਸਲਮਾਨੀਆ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਕਸਟ ਮਹਿ ਕਰਹਿ ਖੁਦਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ॥

ਜਾਤਿ ਸਨਾਤੀ ਹੋਰਿ ਹਿਦਵਾਣੀਆ ਏਹਿ ਭੀ ਲੇਖੈ ਲਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ॥

ਖੂਨ ਕੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਵੀਅਹਿ ਨਾਨਕ ਰਤੁ ਕਾ ਕੰਗੂ ਪਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨੨)

ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੇੜਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਕੱਟ-ਵੱਢ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਉਲਾਂਭਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ:

ਜੇ ਸਕਤਾ ਸਕਤੇ ਕਉ ਮਾਰੇ ਤਾ ਮਨਿ ਰੋਸੁ ਨ ਹੋਈ॥ਰਹਾਉ॥

ਸਕਤਾ ਸੀਹੁ ਮਾਰੇ ਪੈ ਵਗੈ ਖਸਮੈ ਸਾ ਪੁਰਸਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੩੬੦)

ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਐਸ਼ੋ-ਇਸ਼ਰਤ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀ ਜੋ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਥਾਨ ਮੁਕਾਮ ਜਲੇ ਬਿਜ ਮੰਦਰ ਮੁਛਿ ਮੁਛਿ ਕੁਇਰ ਰੁਲਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੪੧੮)

ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਧਰਮ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਰੰਗ-ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਪਾਲਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਜ਼ਾ ਨਾਂਹ ਮਿਲਦੀ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਅਗੋ ਦੇ ਜੇ ਚੇਤੀਐ ਤਾਂ ਕਾਇਤੁ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ॥

ਸਾਹਾਂ ਸੁਰਤਿ ਗਵਾਈਆ ਰੰਗਿ ਤਮਾਸੈ ਚਾਇ॥

ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਫਿਰਿ ਗਈ ਕੁਇਰੁ ਨ ਰੋਟੀ ਖਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੪੧੭)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਿਰਤੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਤਤਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹੋਏ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਪੱਕੀ ਤਾਰੀਖ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ।

ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਕੈ ਕਾਰਣੈ

—ਡਾ. ਮਲਕਿੰਦਰ ਕੌਰ*

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ੧੬ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ੪੦ ਪਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ‘ਪ੍ਰੇਮਾ’ ਅਤੇ ‘ਭਗਤੀ’ ਦਾ ਸਮਾਸ ਹੈ। ‘ਪ੍ਰੇਮਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ‘ਪ੍ਰੇਮਨ’ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ‘ਭਜ’ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੂਜਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ। ਉਂਵ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਤੱਤ ਵਿਚਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਤੱਤ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਗੋਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਗਤੀ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਨੇ ਹਨ— ਵੈਰਾਗ, ਸਖਾ, ਵਾਤੰਸਲ, ਦਾਸ ਅਤੇ ਕਾਂਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਕਾਂਤਾ ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਆਲਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈ।

ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਲਗਾਉਣਾ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਹੈ। ਸੁਆਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਸਲੀ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਖੋਜ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਕਿਸੇ ਇਕੱਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਕ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤ ਲਈ ਉਸ ਚੇਤਨ ਅਨੁਰਾਗ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ, ਨਿਸ਼ਠਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਬਹੁਤ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੇਵਾ, ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਤੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਰਬੋਤਮ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰ ਕਾਂਡ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

*ਸੀਨੀਅਰ ਲੈਕਚਰਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਇਹੀ ਮਾਰਗ ਸਰਬ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀਆਂ ਅਤੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਜਾਣ ਕੇ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਪਾਪੀ, ਇਸਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਜਾਂ ਸੂਦਰ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਈ ਪ੍ਰਬਲ ਪਿਆਰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ‘ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ’ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਝਲਕ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਦਿੱਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਮਨੋਰਥ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਤੁਮਰੇ ਭਜਨ ਕਟਹਿ ਜਮ ਫਾਂਸਾ॥

ਭਗਤਿ ਹੇਤ ਗਾਵੈ ਰਵਿਦਾਸਾ॥

(ਪੰਨਾ ੬੫੯)

ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੋਏ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ’ਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਹੀ ਉਪਜੈ ਤਾ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ॥

(ਪੰਨਾ ੩੪੬)

ਉਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਲਈ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਾਸੋਂ ਜਾਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਜੋਗੀਸਰ ਪਾਵਹਿ ਨਹੀ ਤੁਅ ਗੁਣ ਕਥਨੁ ਅਪਾਰ॥

ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਕੈ ਕਾਰਣੈ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ॥

(ਪੰਨਾ ੩੪੬)

ਇਹ ਪਿਆਰ ਵਿਹਾਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਦਿਲ ਦੀ ਭੇਟਾ ਬਦਲੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਦੀ ਤਰਾਟ ਛਿੜਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੌਖਲਾ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਹੈ:

ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਨਿ ਘਟੈ

ਮੈ ਤਉ ਮੇਲਿ ਮਹਗੀ ਲਈ ਜੀਅ ਸਟੈ।

(ਪੰਨਾ ੬੯੪)

ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਹੈ ਇਸ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਕਲਵਲ ਹੋਇਆ ਭਗਤ ਜਾਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਰਾਮ ਗੁਸਈਆ ਜੀਅ ਕੇ ਜੀਵਨਾ॥

ਮੋਹਿ ਨ ਬਿਸਾਰਹੁ ਮੈ ਜਨੁ ਤੇਰਾ॥

(ਪੰਨਾ ੩੪੫)

ਚਾਤ੍ਰਕ ਵਾਂਗ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਹੀ ਮਿਲਣ ਦਾ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਪਰਉ ਤੇਰੀ ਸਾਭਾ॥

ਬੇਗਿ ਮਿਲਹੁ ਜਨ ਕਰਿ ਨ ਬਿਲਾਂਬਾ॥

(ਪੰਨਾ ੩੪੫)

ਪਿਆਰ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਤਰਲਾ ਹੈ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਇਕ ਘੜੀ ਪਲ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ:

ਸਗਲ ਭਵਨ ਕੇ ਨਾਇਕਾ ਇਕੁ ਛਿਨੁ ਦਰਸੁ ਦਿਖਾਇ ਜੀ॥ (ਪੰਨਾ ੩੪੬)

ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵੀ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਚਿਤ ਵਿਚ ਉਸੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਨੈਣ ਉਸੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਕੰਨ ਉਸੇ ਦਾ ਜੱਸ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਜੀਭ ਉਸੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਰਸ ਮਾਣਦੀ ਹੈ:

ਚਿਤ ਸਿਮਰਨੁ ਕਰਉ ਨੈਨ ਅਵਿਲੋਕਨੋ ਸ੍ਰਵਨ ਬਾਨੀ ਸੁਜਸੁ ਪੂਰਿ ਰਾਖਉ॥

ਮਨੁ ਸੁ ਮਧੁਕਰੁ ਕਰਉ ਚਰਨ ਹਿਰਦੇ ਧਰਉ ਰਸਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਮ ਨਾਮ ਭਾਖਉ॥

(ਪੰਨਾ ੬੯੪)

ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਡੋਰੀ ਵਿਚ ਬੱਝਣ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਮ ਸੁਖ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਛੁੱਟਣ ਨੂੰ ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਜੇਵਰੀ ਬਾਧਿਓ ਤੇਰੇ ਜਨ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਛੁਟਿਬੋ ਕਵਨ ਗੁਨ॥ (ਪੰਨਾ ੪੮੭)

ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝਣ ਦਾ ਆਨੰਦ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਜਉ ਹਮ ਬਾਧੇ ਮੋਹ ਫਾਸ ਹਮ ਪ੍ਰੇਮ ਬਧਨਿ ਤੁਮ ਬਾਧੇ॥

ਅਪਨੇ ਛੁਟਨ ਕੋ ਜਤਨੁ ਕਰਹੁ ਹਮ ਛੁਟੇ ਤੁਮ ਆਰਾਧੇ॥

ਮਾਧਵੇ ਜਾਨਤ ਹਹੁ ਜੈਸੀ ਤੈਸੀ॥ (ਪੰਨਾ ੬੫੮)

ਭਗਤ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਮੋਹ ਦੀ ਰੱਸੀ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਬੰਧਨ ਪਾ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਸਾਡੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਹੁਣ ਤੋੜ ਵਿਛੋੜ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰੀਤ ਨਹੀਂ ਤੋੜੋਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੋੜਾਂਗਾ:

ਮਾਧਵੇ ਤੁਮ ਨ ਤੋਰਹੁ ਤਉ ਹਮ ਨਹੀ ਤੋਰਹਿ॥

ਤੁਮ ਸਿਉ ਤੋਰਿ ਕਵਨ ਸਿਉ ਜੋਰਹਿ॥ (ਪੰਨਾ ੬੫੮)

ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਬੜਾ ਹੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਛਲੀ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਪਾਣੀ ਬਿਨਾਂ ਪਲ-ਛਿਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵਿੱਛੜ ਕੇ ਮਰ-ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰੀਤ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ:

ਮੀਨੁ ਪਕਰਿ ਫਾਂਕਿਓ ਅਰੁ ਕਾਟਿਓ ਰਾਂਧਿ ਕੀਓ ਬਹੁ ਬਾਨੀ॥

ਖੰਡ ਖੰਡ ਕਰਿ ਭੋਜਨੁ ਕੀਨੋ ਤਉ ਨ ਬਿਸਰਿਓ ਪਾਨੀ॥ (ਪੰਨਾ ੬੫੮)

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਛਲੀ ਤੇ ਜਲ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਹੇ

ਪਰਮਾਤਮਾ! ਤੇਰਾ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਵਤ ਤੇ ਮਰਨ ਬਾਅਦ ਦੋਹਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਰਹੇ!

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਲਈ ਚਕੋਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਮੋਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਚ ਉੱਠਦਾ ਹੈ:

- ਤੁਮ ਮਖਤੂਲ ਸੁਪੇਦ ਸਪੀਅਲ ਹਮ ਬਪੁਰੇ ਜਸ ਕੀਰਾ॥
ਸਤਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਰਹੀਐ ਮਾਧਉ ਜੈਸੇ ਮਧੁਪ ਮਖੀਰਾ॥ (ਪੰਨਾ ੪੮੬)

- ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੋਰਾ॥
ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਤਉ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ॥
ਮਾਧਵੇ ਤੁਮ ਨ ਤੋਰਹੁ ਤਉ ਹਮ ਨਹੀ ਤੋਰਹਿ॥
ਤੁਮ ਸਿਉ ਤੋਰਿ ਕਵਨ ਸਿਉ ਜੋਰਹਿ॥ (ਪੰਨਾ ੬੫੮)

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਇਹ ਜਨਮ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ:

ਬਹੁਤ ਜਨਮ ਬਿਛੁਰੇ ਥੇ ਮਾਧਉ ਇਹੁ ਜਨਮੁ ਤੁਮਾਰੇ ਲੇਖੇ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਆਸ ਲਗਿ ਜੀਵਉ ਚਿਰ ਭਇਓ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖੇ॥ (ਪੰਨਾ ੬੯੪)

ਭਗਤ ਜੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ:

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ॥
ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ॥ (ਪੰਨਾ ੯੩)

ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਜਾਂ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਾਲਸਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਜਗਿਆਸੂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤੜਪਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਅਵਸਥਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਹਿ ਉੱਠਦਾ ਹੈ:

ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂ ਨਾਹੀ ਅਬ ਤੂਹੀ ਮੈ ਨਾਹੀ॥
ਅਨਲ ਅਗਮ ਜੈਸੇ ਲਹਰਿ ਮਇ ਓਦਧਿ ਜਲ ਕੇਵਲ ਜਲ ਮਾਂਹੀ॥ (ਪੰਨਾ ੬੫੭)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵਰਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੋਜੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਦਾ ਅਨੰਦ ਹੀ ਅਨੰਦ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ, ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਆਓ ਅਰਦਾਸ ਕਰੀਏ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਾਡਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਸਾਡੀ ਮੰਜ਼ਲ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨ: ੧੦

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਸਥਾਨ

-ਮਨਮੋਹਨ ਕੌਰ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਚੂਨਾ ਮੰਡੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ੨੫ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੫੯੧ ਮੁਤਾਬਿਕ ੨੪ ਸਤੰਬਰ ੧੫੩੪ ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਿਦਾਸ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਇਆ ਕੌਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ‘ਜੇਠਾ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਰਾਮਦਾਸ’ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਔਲਾਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ‘ਜੇਠਾ’ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਅਜੇ ਜੇਠਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਦੀ ਨਾਨੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ ਗਿੱਲਾਂ ਲੈ ਗਈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਜੇਠਾ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਜਾ ਵੱਸੇ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਅਤਿ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਘੁੰਗਣੀਆਂ ਵੇਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਘੁੰਗਣੀਆਂ ਵੇਚਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਦੀ ਹੱਥੀਂ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਇਸੇ ਸੇਵਾ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਿਦਕ-ਸੰਤੋਖ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ੨੨ ਫੱਗਣ ਸੰਮਤ ੧੬੧੦ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ, ਮਹਾਂਦੇਵ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਪੈਂਤ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਨਿੰਨ ਸੇਵਕ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ੨ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੬੩੧ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਰਸਮ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ

* # ੮੩੬੩, ਗਲੀ ਨੰ: ੨, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨਗਰ, ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ ਰੋਡ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਤੋਖਸਰ ਅਤੇ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਵਾਈ ਵੀ ਕਰਵਾਈ। ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਚੱਕ ਰਾਮਦਾਸ’ ਤੇ ਫਿਰ ‘ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ’ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ੩੦ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਰਮ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਸੌਂਪ ਕੇ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਸਮੇਤ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ੨ ਅੱਸੂ ੧੬੩੮ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰਿਕ ਚੋਲਾ ਤਿਆਗ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਨ ਪਾਏ, ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉੱਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਓ, ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੁੱਖ ਭੰਜਨੀ ਬੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ:

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੁੱਖ ਭੰਜਨੀ ਬੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸ਼੍ਰੋਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਬੇਰੀ ਨਾਲ ਪੱਟੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਲੜਕੀ ਰਜਨੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਕੋਹੜੀ ਪਤੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੀਬੀ ਰਜਨੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਉੱਤੇ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਬੇਰੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇੱਥੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸੇ ਥਾਂ ਪੱਕਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਬੇਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਦੁੱਖ ਭੰਜਨੀ ਬੇਰੀ’ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਜ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਿਆਂ ਸਭ ਸਰੀਰਿਕ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੧੫੭੭ ਈ: ਵਿਚ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਅਰੰਭ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਦੁੱਖ ਭੰਜਨੀ ਬੇਰੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੁੱਖ ਭੰਜਨੀ ਬੇਰੀ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਭੰਜਨੀ ਬੇਰੀ ਵਾਲੇ ਥੜੇ ਉੱਪਰ ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਬੁੰਗੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ’ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਬੁੰਗਾ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੰਗੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ :

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਉਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਹਿਲ ਚੌਂਕ ਪਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ 'ਗੁਰੂ ਬਜ਼ਾਰ' ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਾਨਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਛਪਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ੧੫੭੩ ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਬਣਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸੇ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁਣ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ' ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਵਿਚ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਵਸ ਇਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਅਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਜੋੜ ਮੇਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਸਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇਕ ਸਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਇਸੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨੌਂ-ਮੰਜ਼ਲਾ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁੰਬਦ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕਲਸ਼ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ :

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਾਟੀਵਿੰਡ ਗੇਟ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਰਾਮਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਸੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਇੱਥੇ ੧੬੦੨ ਈ: ਵਿਚ ਇਕ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕਰਵਾਈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ 'ਰਾਮਸਰ' ਰੱਖਿਆ। ਸਰੋਵਰ ਕੰਢੇ ਬਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਬੇਰੀ, ਬੋਹੜ, ਪਿੱਪਲ, ਟਾਹਲੀ ਅਤੇ ਅੰਬ ਦੇ ਪੰਜ ਦਰੱਖਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੇਰੀ ਦੇ ਦਰਖਤ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਛੇ-ਮੰਜ਼ਲਾ ਸੁੰਦਰ

ਇਮਾਰਤ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਭਵਨ' ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਬੇਸਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਗੋਲਡਨ ਆਫਸੈੱਟ ਪ੍ਰੈਸ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਾਹਲੀ ਸਾਹਿਬ (ਸੰਤੋਖਸਰ), ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਾਹਲੀ ਸਾਹਿਬ ਸੰਤੋਖਸਰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਅਰੰਭ ਕਰਵਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਨ ੧੫੭੦ ਵਿਚ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਟਾਹਲੀ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਬੈਠ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ

ਸ੍ਰੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੋਇੰਦਾ ਨਾਮਕ ਮਰਵਾਹੇ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਹ ਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ-ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸੜਕ 'ਤੇ ਅਬਾਦ ਹੈ। ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੁਬਾਰਕ ਚਰਨ ਪਾਏ ਹਨ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹਨ।

ਗੁਰਿਆਈ ਅਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ :

ਗੁਰਿਆਈ ਅਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਉਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਝਲਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰੀ, ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ੨੨ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਅਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ: ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਉਹ ਥਾਂ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੱਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸ਼੍ਰੋਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾ ਕੇ ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹੁਰਾ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ਜੋ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ‘ਕੋਠੜੀ ਸਾਹਿਬ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਖੂਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ:

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚੁਬਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਇਆ ਖੂਹ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸ਼੍ਰੋਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਇਸ ਖੂਹ ਦੇ ਕੋਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ੧੯੪੭ ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗੂੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਸਥਾਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ (ਲਾਹੌਰ) :

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਚੂਨਾ/ਚੂਨੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਅਸਥਾਨ ‘ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ੭ ਸਾਲ ਇੱਥੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ। ਪੁਰਾਣੀ ਇਮਾਰਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਜਨਾਬ ਇਕਬਾਲ ਕੇਸਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਅੱਠ ਦੁਕਾਨਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਹਿਕਮਾ ਔਕਾਫ਼ ਬੋਰਡ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੋਲ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਨ ੨੦੦੬ ਵਿਚ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸੁਰਮਗਤੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਗਾਥਾ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਲੜਾਈ

—ਸ. ਹਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ*

ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ੧੨ ਸਤੰਬਰ ਸੰਨ ੧੮੯੭ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਰਨਾਮਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਉਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਅਦੁੱਤੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫੌਜੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਉਦੋਂ ਤਕ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਦਰਜ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਪ੍ਰਾਂਤ, ਜੋ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕੋਹਾਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਮਾਣਾ ਰਿਜ 'ਤੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲਾਕਹਾਰਟ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੁਲਿਸਤਾਨ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੱਗਭਗ ਛੇ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਫਾਸਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਫੌਜੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਕ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਚੌਂਕੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਸੰਨ ੧੮੯੭ ਵਿਚ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਚੌਂਕੀ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਲਈ ੩੬ ਸਿੱਖ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੇ ੨੧ ਫੌਜੀ ਤੈਨਾਤ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਕਹਾਰਟ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਜਾਹਨ-ਹਾਟਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਗੁਲਿਸਤਾਨ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਮੇਜਰ ਡੇਸ-ਵੋਕਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਚੌਂਕੀ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹਵਾਲਦਾਰ ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਚੌਂਕੀ ਦੇ ਸਿਗਨਲ ਟਾਵਰ 'ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਸੀ।

ਸੰਨ ੧੮੯੭ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵੇਲੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੜਾ ਅਸ਼ਾਂਤ ਮਾਹੌਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਫੌਜ ਲਈ ਆਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਗ਼ੈਰ-ਕਬਾਇਲੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਚੌਂਕੀ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਹੀਲੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ

* # ੪੩, ਚਰਨ ਬਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ੧੨ ਸਤੰਬਰ ਸੰਨ ੧੮੯੭ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਚੌਂਕੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲਾਕਹਾਰਟ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੁਲਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੇ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਚੌਂਕੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਬਾਇਲੀ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਫੌਜੀ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੇਖ ਕੇ ਘਬਰਾ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦੇਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਚੌਂਕੀ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਚੌਂਕੀ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਹਵਾਲਦਾਰ ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਨਗਾਰਾ ਵਜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਚੌਂਕੀ 'ਤੇ ਫਾਇਰਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਚੌਂਕੀ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਵੀ 'ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ' ਦਾ ਜੈਕਾਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਬਾਇਲੀ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਨਾਕਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੇ ਮੁੜ ਚੌਂਕੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਚੌਂਕੀ ਦੇ ਰਖਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਫਿਰ ਨਾਕਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਇਕ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲੜਾਈ ਛਿੜ ਪਈ। ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਚੌਂਕੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ ਜਦਕਿ ਚੌਂਕੀ ਵਿਚ ਤੈਨਾਤ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਇਸ ਚੌਂਕੀ ਨੂੰ ਹਰ ਹੀਲੇ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਖੂਨ ਦੀ ਆਖਰੀ ਬੂੰਦ ਤਕ ਡੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਇਕ ਅਸਾਵੀਂ ਲੜਾਈ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚੌਂਕੀ ਵਿਚ ਤੈਨਾਤ ਕੇਵਲ ੨੧ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਜਵਾਨ ਸਨ। ਚੌਂਕੀ ਦੇ ਜਵਾਨ ਹਰ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ 'ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ' ਦਾ ਜੈਕਾਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰ ਕਬਾਇਲੀ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਚੌਂਕੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਰਹੇ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਘਟ ਰਹੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਬਾਕੀ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀਰਾਨ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਿੱਧੀ ਢਲਾਨ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਢਲਾਨਾਂ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਕਬਾਇਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿਗਨਲ ਟਾਵਰ 'ਤੇ ਤੈਨਾਤ ਫੌਜੀ ਜਵਾਨ ਸ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ

ਕਿਲ੍ਹਾ ਲਾਕਹਾਰਟ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਕਰਨਲ ਹਾਟਨ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਚੱਲਦਿਆਂ ਛੇ ਘੰਟੇ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ੬੦੦ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ੧੨ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਨੌਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਗੋਲੀ-ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਲੱਗਭਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਫਾਇਰਿੰਗ ਦਾ ਮੋੜਵਾਂ ਉੱਤਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਫੌਜੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸਨ। ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੇ ਚੌਂਕੀ ਦੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਪਾੜ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਵੜਨ ਦਿੱਤਾ। ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਤੋਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਅਤੇ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਚੌਂਕੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਫੌਜੀ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਬੋਨਟ ਨਾਲ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਤ ਇਕ ਸਮਾਂ ਐਸਾ ਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ੨੦ ਫੌਜੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਕ ਫੌਜੀ ਸ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਸਿਗਨਲ ਟਾਵਰ 'ਤੇ ਬੈਠ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜਣ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾਅ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਸ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲਾਕਹਾਰਟ ਵਿਚ ਕਰਨਲ ਹਾਟਨ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜੀ ਕਿ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿਗਨਲ ਅਪ੍ਰੇਟਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲੇ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਗਨਲ ਅਪ੍ਰੇਟਸ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ 'ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ' ਦਾ ਜੈਕਾਰਾ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬੋਨਟ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ੨੦ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ-ਮੁਕਾਇਆ। ਅੰਤ ਸ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਵਿਚ ਸੁਲਗ ਰਹੇ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਖੰਡਰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਸਮੂਹਿਕ ਚਿਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਰਖਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਸਾਹਾਂ ਤਕ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਇੱਕ ਇੰਚ ਧਰਤੀ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ੨੧ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਖਾਕ ਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਖਾਕ ਵਿਚ ਹੀ ਰਲ-ਮਿਲ ਗਈ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਗੜ੍ਹੀ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ। ਇਹ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਗਾਥਾ।

ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ੬੦੦ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕਬਾਇਲੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਬਾਇਲੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਸੁਪਨੇ

ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ੨੧ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਦੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਅਰਪਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਪੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਰਖਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨੇ ਧੁੰਮਾਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਦਫਾ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਸਦਕਾ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ੨੧ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨੂੰ, ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫੌਜੀ ਸਨਮਾਨ ‘ਇੰਡੀਅਨ ਆਰਡਰ ਆਫ ਮੈਰਿਟ’ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਰੇਕ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ੫੦੦ ਰੁਪਏ ਨਕਦ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਦੋ-ਦੋ ਮੁਰੱਬੇ (੫੦ ਏਕੜ) ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸੰਨ ੧੮੯੭ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ੫੦੦ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਇਕ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕੋਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ‘ਇੰਡੀਅਨ ਆਰਡਰ ਆਫ ਮੈਰਿਟ’ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਫੌਜ ਦੇ ‘ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਕਰਾਸ’ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ‘ਪਰਮ ਵੀਰ ਚੱਕਰ’ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅੱਜ ਤਕ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਚ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਵਿਖੇ ਇਕ ਬੁਰਜ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਲਾਕਹਾਰਟ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਨਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਇਕ-ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੂਹਿਕ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਰਨਾਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗੀ ਮਿਸਾਲ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਫੌਜੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ੨੧ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਫੌਜੀ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖ ਮੁੱਦੇ

—ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ*

ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਬਦੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼, ਇਸ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਦੀ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰ ਕੇ ਦੈਵੀ ਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨੀ, ਇਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੈਵੀ-ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਖ਼ਾਤਰ ਬਦੀ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ੫੦੦ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੰਮੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੇਖੇ ਹਨ। ਬਦਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਲਈ ਤੇ ਪੰਥਕ ਅਮਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਸੇਧ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਕੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਲਾਭ ਹੋਇਆ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਰਾਇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੧੮੪੯ ਈ: ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਤੇ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਦਾ ਦੌਰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ੧੮੫੭ ਈ: ਦੇ ਗਦਰ ਉਪਰੰਤ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਪਰ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਪਕੜ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਲਾਤ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਕਿਸਮ ਨਾਲ ਇਹ ਸਮਾਂ ਦੋ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ—ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਪਰਕ ਉਪਰੰਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤਣਾਅ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਅਛੂਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਨ ਤੇ ਹੋਂਦ ਉੱਪਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ।

ਭਾਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ

* ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਕੈਂਪਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: ੯੮੫੫੦-੫੭੬੨੪

ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬੜੀ ਪਹਿਲੋਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਗਿਣਨਾਤਮਿਕ (quantitative) ਤੇ ਗੁਣਾਤਮਿਕ (qualitative) ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਕਮੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਜਾਂ ਸਿੱਖੀ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਤੱਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਪੰਛੀ-ਝਾਤ ਮਾਰ ਲੈਣਾ ਵਿਚਾਰਧੀਨ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪੰਥਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਢੂੰਡਣ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਰਹੇਗਾ।

੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ-ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਦੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮੁੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਸੀ। ਸੱਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਜੋ ਹੋਰਨਾਂ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਇਖਲਾਕੀ ਉਨਤਾਈਆਂ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਬਤ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿਤ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸੇ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੀਆਂ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਪੰਥਕ ਅਮਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਉਦੈ ਹੋਣ ਤਕ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹੀ।

ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਨਾ ਤਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੰਥ ਪਾਸ ਇਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਪੰਥ ਅੰਦਰ ਫੁੱਟ-ਪਾਊ ਅਨਸਰਾਂ ਮੀਣੇ, ਮਸੰਦ, ਧੀਰਮੱਲੀਏ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ-ਅੰਸ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਬੇਦੀ, ਸੋਢੀ ਤੇ ਭੱਲੇ ਬਾਵਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨ ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਮਲੇ ਆਦਿ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਏ ਸਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਯਾਈ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੰਤਵ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠਲੇ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਲਈ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਗੁਰੂ-ਪੱਧਤੀ ਚਲਾਈ ਉੱਥੇ ਬੇਦੀ ਤੇ ਸੋਢੀ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰੂਆਤ 'ਗੁਰੂ ਪਦ' ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਖਸੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪੋਠੋਹਾਰ ਤੇ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ (ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਮਲੇ) ਅਤੇ ਮੀਣੇ ਤੇ ਬੇਦੀ ਆਦਿ ਆਪੇ ਬਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸ਼ਖਸੀ ਪੂਜਾ ਉੱਪਰ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਅਖਵਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਫ਼ਖ਼ਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਧਰਮ-ਅਰਥ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਾ ਵੀ ਵਧਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਸਥਾਨ ਪਾਖੰਡ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਬਦ-ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਦੇ ਅੱਡੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਅਵਤਾਰਵਾਦ, ਦੇਵੀ-ਪੂਜਾ, ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ, ਬੁੱਤਪ੍ਰਸਤੀ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਵੇਦਾਂਤ ਆਦਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਅੰਸ਼ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਏ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਭ ਦੇ ਰਲਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰੋਹਿਤਵਾਦੀ ਅੰਸ਼ ਲੈ ਆਂਦੇ ਸਨ। ੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅੱਧ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਨੂੰ ਕਈ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ।

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਦਿ ਕਾਲੀਨ ਧਰਮ (Primitive Religion) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਨੋਤਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅੱਜ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਸਿਤ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਕਰਾਰ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਵਾਇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਹੋਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੈਵੀ ਹਸਤੀਆਂ, ਸ਼ੈਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਪੂਜਾ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੋਏ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਰਥ-ਚਾਰਾ ਖੇਤੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਤੇ

ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਦਿਹਾਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਆਦਿ-ਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਤੇ ਲੋਕ-ਭਾਵੀ ਧਰਮ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤਾਨ, ਚੋਖੀ ਫਸਲ, ਮਾਲ-ਡੰਗਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹ, ਤੂਫਾਨ, ਬੀਮਾਰੀ, ਕਾਲ ਆਦਿ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਮਨੋਤਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਪਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਦਿ ਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰਸੇ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੋੜਿਆ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਕਮੀ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਦਿਹਾਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ, ਗੁੱਗਾ ਪੀਰ, ਖਵਾਜਾ ਖਿਜਰ, ਖੇਤਰਪਾਲ, ਮਾਤਾ ਰਾਣੀ, ਦੇਵੀਆਂ, ਬੀਬੜੀਆਂ, ਭੈਰੋਂ, ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ, ਪਿੱਤਰ, ਮੜ੍ਹੀ-ਮਸਾਣ, ਕਬਰਾਂ-ਖਾਨਗਾਹਾਂ, ਜੋਤਿਸ਼, ਜਾਦੂ-ਮੰਤਰ, ਟੂਣੇ-ਟਾਮਣ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਵਿਹਾਰ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਕੁਝ ਅੰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਧਨ ਦੇ ਕੁਝ ਪਹਾੜਾਂ ਵਾਲੀ ਰੰਨ ਦੇ।

ਕੁਝ ਢੋਲ ਢਮੱਕਾ ਸਰਵਰ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੜਵਸ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਹਿਚਾਨ ਤੇ ਧਰਮ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਿਆ ਪਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਉਣ ਤਕ ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੀਹ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ੧੮੩੪ ਈ: ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਚਰਚ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸਨ। ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਿੱਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਈਬਲ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਖੋਲ੍ਹੇ, ਸਾਹਿਤ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਲਈ ਛਾਪਾਖਾਨਾ ਲਾਇਆ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਔਰਤਾਂ ਤਕ ਰਸਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ‘ਜਨਾਨਾ ਮਿਸ਼ਨ’ ਵੀ

ਚਲਾਇਆ। ੧੮੫੩ ਈ: ਵਿਚ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਈਸਾਈ ਮਤ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ੧੮੫੩ ਈ: ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਦਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਪੂਰਥਲੇ ਦਾ ਕੰਵਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠ ਤੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ੧੮੭੩ ਈ: ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ।

ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸੀ। ੧੮੬੨-੬੩ ਈ: ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬ੍ਰਾਂਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਵੀ ਅਣਭਿੱਜ ਨਾ ਰਹੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠ ਤੇ ਧਨਾਢ ਵਿਅਕਤੀ ਸ. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ੧੮੮੦ ਈ: ਤਕ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

੧੮੭੭ ਈ: ਵਿਚ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ। ਆਪਣੇ ੧੫ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਕਿਆਮ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰਾਂਚਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪਾਈ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ, ਪੁਰੋਹਿਤਵਾਦ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਵੀ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਖਿਆਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਸ. ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਤੇ ਅਲਹਿਦਾ ਹੋ ਗਏ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਕੂਲ ੧੮੬੩ ਈ: ਵਿਚ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ੧੮੬੪ ਈ: ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਛਾਪਾਖਾਨਾ ਆਉਣ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਖਬਾਰ ਛਪਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਗਠਿਤ ਜਥੇਬੰਦੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ੧੮੭੩ ਈ: ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਫਿਰ ੧੮੭੯ ਈ: ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਜੋ ਲਹਿਰ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀ ਉਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਯੋਗਦਾਨ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ।

੧੮੫੨ ਈ: ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਉੱਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ, ਕਵੀ, ਲਿਖਾਰੀ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਨਾਟਕਕਾਰ, ਭਾਸ਼ਣਕਾਰ, ਪੱਤਰਕਾਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਸੰਪਾਦਕ, ਟੀਕਾਕਾਰ, ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਆਦਿ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ੧੮੮੦ ਈ: ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੪੨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਲਿਖੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਰੰਭ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ੧੮੮੦ ਈ: ਵਿਚ ਹਫਤਾਵਾਰੀ ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਬਣਵਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਹੱਥ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਥਾਪਨਾ ਦਿਵਸ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੋਨਾਂ ਉੱਪਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੋਨਾਂ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪੰਡਤਾਉ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਟੁੰਬ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਵਾਦ-ਨੁਮਾ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਕਥਨ

ਬੜਾ ਦਲੀਲਮਈ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਬੜੀ ਬੇਝਿਜਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਹਰ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸਾਧੂ ਦਯਾ ਨੰਦ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸੰਵਾਦ, ਦੰਭ ਵਿਦਾਰਨ, ਗੁੱਗਾ ਗਪੌੜਾ, ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਆੜਾ, ਪੰਮਾ ਪ੍ਰਬੋਧ ਆਦਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਤੇ ਦੰਭ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਹਨ। ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਨਕਲੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਦਲੇਰ ਸਿੰਘ, ਡਰਪੋਕ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਅਣਮੱਤੀ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸਤਾਰੇ ਲਈ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਬੋਧ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਬੋਧ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਮੁੱਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:

੧. ਸਿੱਖ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮ ਹਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੌਮ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੌਮ ਦੀ ਵਾਧੇ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਤੀਸਰਾ ਪੰਥ ਹੈ।
੨. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿਚਕਾਰ ਫ਼ਰਕ ਜਤਾਉਣਾ ਬੇਮਾਅਨੀ ਹੈ।
੩. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਦੇਸ਼, ਕੌਮ, ਜਾਤ ਦਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਧਰਮ ਹੈ।
੪. ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਰਾਗ ਜਾਂ ਦਵੈਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।
੫. ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਖਾਲਸਾ ਸਜਣ ਉਪਰੰਤ ਸਭ ਸਿੱਖ ਹਕੀਕੀ ਭਾਈ ਹਨ।
੬. ਗੁਰੂ-ਡੰਮ੍ਹ, ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ, ਸ਼ਖਸੀ-ਪੂਜਾ, ਪੁਰੋਹਿਤਵਾਦ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜਾਇਜ਼ਕਾਰੀ ਜਾਂ ਉਚਿਤਤਾ ਨਹੀਂ।
੭. ਖਾਲਸਾ ਰਹਿਤ ਵਿਚ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਅਣਮੱਤੀ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ।
੮. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਨਿਰਪੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਉਪਰੋਕਤ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਕ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਚੱਕਰ ਉਪਰੰਤ ਫਿਰ ਪੰਥ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ।

ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ

—ਸ. ਰੂਪ ਸਿੰਘ*

ਪੰਜਾਬੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ, ਸਫਲ ਅਧਿਆਪਕ, ਕਿਸਾਨ, ਧਾਰਮਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਨੇਤਾ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਸਮੁੱਖ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੨੪ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੨੮ ਨੂੰ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਤਾ ਅਮਰ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ ਚੱਕ ਨੰ: ੨੭੫ ਝੰਗ ਬਰਾਚ ਲਾਇਲਪੁਰ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) 'ਚ ਹੋਇਆ। ਅਰੰਭਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ, ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਬਾਰ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਚੱਕ ਨੰ: ੪੧, ਤਹਿਸੀਲ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ੧੯੪੩ ਈ: ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਫ. ਐਸ. ਈ: ੧੯੪੬ ਈ: ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਮਾਹਲਪੁਰ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਉਪਰੰਤ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੪੭ ਈ: 'ਚ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਪਿੰਡ ਬਹਿਬਲਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਗੜਸ਼ੰਕਰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵੱਸ ਗਏ। ੧੯੫੯ ਈ: ਤੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡ ਥੀਡਾ ਨੇੜੇ ਮਾਹਲਪੁਰ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) 'ਚ ਪਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ੧੯੫੩ ਈ: ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਗੁਰਮੀਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਪੁੱਤਰੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਤਿੰਨੋਂ ਪੁੱਤਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪਰਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਰਿਹਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਸ਼ਾਮ ਚੌਰਾਸੀ ਅਤੇ ਨਡਾਲਾ ਵਿਖੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ੧੯੪੬ ਈ: ਤੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਰਗਰਮ ਸਿਆਸਤ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਡੱਟ ਕੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਮਰਪਿਤ ਵਰਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

੧੯੪੮-੪੯ ਈ: ਵਿਚ ਜਦ ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟ

* ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: ੯੮੧੪੬-੩੭੯੭੯

ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ ਤਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ।

‘ਮਾਮਾ-ਭਾਣਜਾ ਵਜ਼ਾਰਤ’ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ੧੯੪੯ ਈ: ਵਿਚ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਥੇ ਸਮੇਤ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ੧੦ ਮਹੀਨੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ’ਚ ਬੰਦੀ ਰਹੇ। ੧੯੫੩ ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਾਹਲੀ ਸਾਹਿਬ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ’ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਖਿਲਾਫ ਹੋ ਰਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਲਸਾ ਕੀਤਾ। ਗਿਆਨੀ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜਥੇਦਾਰ, ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹ ਤੇ ੧੨੪ ਅਲਫ (ੳ) ਦੇ ਤਹਿਤ ਕੇਸ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕੇਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ੩-੩ ਸਾਲ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ। ਇਹ ਦੋ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕੇਸ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇ ਗਵਾਹ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸ. ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਬਕਾ ਸਪੀਕਰ ਭੁਗਤੇ ਸਨ। ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਅਟਾਰਨੀ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ, ਕੀ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਬਿਊਰੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਬਣੇ ਹਨ? ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਬਿਊਰੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਕੌਮ ਵੱਲੋਂ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਕੌਮ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਸਲੂਕ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨਤ ’ਤੇ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ੧੯੫੭ ਈ: ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਕੇਸ ’ਚੋਂ ਬਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ, ਦੇਸ਼ ਦਾ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਾਹੇ ਸਰਕਾਰ ਮੰਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇਸ਼ ਧਰੋਹੀ ਦਾ ਕੇਸ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

“ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ” ਨਾਹਰੇ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਐਕਟ ਤਹਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਦਫ਼ਾ ੩ ਹੇਠ ਅੰਬਾਲਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਨੇ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਐਮ. ਐਲ. ਏ ਸਮੇਤ ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਰਹੰਦੀ (ਐਡਵੋਕੇਟ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਐਕਟ ਤਹਿਤ ਅੰਬਾਲਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੋਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਜ਼ੋਨ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ।

੧੯੫੭ ਈ: ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਟਾਂਡਾ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਚੋਣ ਲੜ ਕੇ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਮਾਲ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸਕੱਤਰ ਬਣੇ। ੧੯੫੭ ਤੋਂ ੧੯੬੧

ਈ: ਤੱਕ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸਕੱਤਰ ਰਹੇ। ੧੯੬੧ ਈ: 'ਚ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਤਿਆਗ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਲਾਕ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਗਏ। ੧੯੬੪ ਈ: ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਇਹ ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ ਬਲਾਕ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੋਰਚੇ 'ਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹੇ। ੧੯੬੬ ਈ: ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੧੯੬੮ ਈ: ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਚੋਣ ਲੜ ਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਆਪ ੧੯੭੭-੭੮ ਈ: ਵਿਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਕੋ-ਆਪ੍ਰੇਟਿਵ ਬੈਂਕ ਦੇ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਣੇ।

ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ੧੯੮੪ ਈ: ਵਿਚ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਸ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਦਲ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰਹੇ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਅਰਸੇ ਮਗਰੋਂ ਸਭ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਬਾਅਦ 'ਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਮੌਕੇ ਘਰੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਈ ਵਾਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਅਤੇ ਰਿਹਾਅ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ੧੯੮੫ ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਉਦੋਂ ਵੀ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ੧੯੭੯ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਲਕਾ ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ ਤੋਂ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੮੫ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣੇ ਤੇ ਫਿਰ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੮੬ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ 'ਟੋਹੜਾ' ਦੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ 'ਤੇ ੩ ਮਾਰਚ, ੧੯੮੬ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਐਕਟਿੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣ ਗਏ। ੬ ਮਾਰਚ, ੧੯੮੬ ਨੂੰ ਕਪੂਰਥਲੇ ਵਿਖੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ, ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਗੀਆਂ ਪਰ ਗੁਰੂ-ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਇਹ ਬਚ ਗਏ ਅਤੇ ਸ. ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ ਮੈਨੇਜਰ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ (ਮਾਹਿਲਪੁਰ) ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ੨੨-੨੩ ਮਾਰਚ, ੧੯੮੬ ਨੂੰ ਬਜਟ ਸੈਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਏਜੰਡੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਜਟ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਭਾਵੇਂ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੋ. ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ

ਆਪ ੩੦ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੮੬ ਤੀਕ ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਰਹੇ।

ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਕਾਲ ਬੜਾ ਬਿਖੜਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਆਮਦ ਕਾਫੀ ਘਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਰਮੀ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਟਾਸਕ ਫੋਰਸ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ। ਲੋਕਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਦਫ਼ਾ ੮੭ ਦੀਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਤੋੜ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਪਾਸ ਲਿਆਂਦਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵੱਲ ਲੱਗਦੇ ਦਸਵੰਧ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਫੰਡ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਠੀਕ ਕਰ ਕੇ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ 'ਚ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ 'ਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਬੋਰਡ ਆਫ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਦੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤਕ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ। ੧੯੬੦ ਈ: ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਮਾਹਿਲਪੁਰ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਮੈਨੇਜਰ ਰਹੇ। ਇਹ ਕਾਲਜ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੧੯੪੬ ਈ: ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੱਤ ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੇ। ਵਿੱਦਿਆ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਸੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਰਾਹਪੁਰੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਬੀ.ਐਫ. ਕਾਲਜ ਵੀ ਅਰੰਭ ਕਰਵਾਇਆ। ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਇੰਜੀ: ਕਾਲਜ, ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਟਰੱਸਟੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੜਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪੰਚ, ਸਰਪੰਚ, ਬਲਾਕ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਕਾਲੀ ਹੋਏ

ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸਮੇਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਹਰ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟੀ।

੧੯੯੦ ਈ: ਤੋਂ ੧੯੯੫ ਈ: ਤੀਕ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਚੋਣ ਨਿਸ਼ਾਨ 'ਤੱਕੜੀ' ਜੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਅਕਾਲੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਰਲੇਵੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ੧੯੯੭ ਦੀ ਚੋਣ ਮੌਕੇ ਸ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਕੱਲਰ ਖਾਲਸਾ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ, ਹਰਿਆਣਾ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ), ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਖਾਲਸਾ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਕਾਲਜ, ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ ਆਦਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਗੜ੍ਹਦੀਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਡੁਮੇਲੀ (ਕਪੂਰਥਲਾ) ਆਦਿ ਉੱਘੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਆਏ।

ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ

(ਸਫ਼ਾ ੪੭ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ)

ਕਰ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਇਹੋ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ:

ਗੋਪਾਲ ਤੇਰਾ ਆਰਤਾ॥

ਜੋ ਜਨ ਤੁਮਰੀ ਭਗਤਿ ਕਰੰਤੇ ਤਿਨ ਕੇ ਕਾਜ ਸਵਾਰਤਾ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਦਾਲਿ ਸੀਧਾ ਮਾਗਉ ਘੀਉ॥ ਹਮਰਾ ਖੁਸੀ ਕਰੈ ਨਿਤ ਜੀਉ॥

ਪਨੀਆ ਛਾਦਨੁ ਨੀਕਾ॥ ਅਨਾਜੁ ਮਗਉ ਸਤ ਸੀ ਕਾ॥

ਗਉ ਭੈਸ ਮਗਉ ਲਵੇਰੀ ਇਕ ਤਾਜਨਿ ਤੁਰੀ ਚੰਗੇਰੀ॥

ਘਰ ਕੀ ਗੀਹਨਿ ਚੰਗੀ॥ ਜਨੁ ਧੰਨਾ ਲੇਵੈ ਮੰਗੀ॥

(ਪੰਨਾ ੬੯੫)

ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਸੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਭਗਤ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਸਵਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਲਈ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਸੇਧ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਵੀ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗਾਗਰ 'ਚ ਸਾਗਰ-੨

ਵਿਦਿਆਵਾਨ ਲਈ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਮੁੱਲ

-ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ*

ਵਿਦਯਾ ਧਨ ਕੋ ਪਾਇ ਕਰ, ਨਿੰਮ੍ਰਿਤ ਪੁਰਖ ਉਦਾਰ।

ਕੀਰਤ ਯਾ ਜਗ ਮੈ ਘਨੀ, ਬਹੁਰੇ ਸੁਖ ਅਪਾਰ।

(ਭਾਵਰਸਾਂਮ੍ਰਿਤ)

ਕਈ ਵਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਨਸਾਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਹਉਮੈ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ, ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਹਲੀਮੀ ਚੰਗੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਂਝ ਵਧਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਖਾਣ ‘ਹੰਕਾਰਿਆ ਸੋ ਮਾਰਿਆ’ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਟੱਪਾ ‘ਫਲ ਨੀਵਿਆਂ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਠੇ ਲੱਗਦੇ, ਸਿੰਬਲਾ ਤੂੰ ਮਾਣ ਨਾ ਕਰੀ’ ਆਦਿ ਹਉਮੈ ਗ੍ਰਸਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਵਿਦਿਆ ਅੱਗੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਕਾਰੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਪਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਉਮਰ ਭਰ ਜਾਨ ਕਰ ਜਾਨਾ ਤੇ ਯਹ ਜਾਨਾ ਕਿ ਨ ਜਾਨਾ ਕੁਛ ਭੀ’। ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਢਾਡੀ ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਆਪਣੀ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਜਦ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵਿਦਵਾਨ ਹਾਂ। ਪਰ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਐਸਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ।’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਗਹਿਰੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਧਰਾਤਲ ‘ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆਰ ਸਹਿਤ ਹੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਉੱਚਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹੀ ਲੋਕ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਹੋਏ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਹਲੀਮੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਣ ਕੇ ਰਹੇ। ਉਹੀ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਏ। ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਤਾਂ ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧਾੜਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਦੁੱਖ ਸੁਣਿਆ, ਉਹ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਕਿੱਸੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਰਾ ‘ਭਾਵਰਸਾਂਮ੍ਰਿਤ’ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਵੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਅਰਥ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆ ਰੂਪੀ ਧਨ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਨਿਮਰਵਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਜਾਂ ਸਿਫਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

* # ੧੬੦, ਪ੍ਰਤਾਪ ਐਵੀਨਿਊ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: ੯੮੧੫੯-੮੫੫੫੯.

ਬਾਬਾਣੀਆ ਕਹਾਣੀਆ ਪੁਤ ਸਪੁਤ ਕਰੇਨਿ

ਗਹੋ ਨੰਮ੍ਰਤਾ ਤਯਾਗਹੁ ਮਤਸਰ...

—ਸ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਜੋੜਾ ਸਿੰਘ'*

ਮਨੁੱਖ ਔਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਿਖ ਖਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਕਰਕੇ ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਲਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਭੁੱਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਜ-ਪੱਤ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਆਪ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਭੱਟ ਕੀਰਤ ਜੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਹਮ ਅਵਗੁਣਿ ਭਰੇ ਏਕੁ ਗੁਣੁ ਨਾਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਛਾਡਿ ਬਿਖੈ ਬਿਖੁ ਖਾਈ॥

ਮਾਯਾ ਮੋਹ ਭਰਮ ਪੈ ਭੂਲੇ ਸੁਤ ਦਾਰਾ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗਾਈ॥

ਇਕੁ ਉਤਮ ਪੰਥੁ ਸੁਨਿਓ ਗੁਰ ਸੰਗਤਿ ਤਿਹ ਮਿਲੰਤ ਜਮ ਤ੍ਰਾਸ ਮਿਟਾਈ॥

ਇਕ ਅਰਦਾਸਿ ਭਾਟ ਕੀਰਤਿ ਕੀ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਰਾਖਹੁ ਸਰਣਾਈ॥੪॥੫੮॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੦੬)

ਸ਼ਰਨ ਆਏ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਤਿਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਬਰੂਮ ਦਾਸ ਖੇਟੜ, ਭਾਈ ਡੂਗਰ ਦਾਸ ਤਕਿਆਰ, ਭਾਈ ਜੇਠਾ, ਭਾਈ ਤੀਰਥਾ, ਭਾਈ ਸੰਸਾਰੂ, ਭਾਈ ਦੀਪਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬੂਲਾ ਸਭ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਆਏ। ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ, 'ਹੇ ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ! ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਏ ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਵੀ ਉਧਾਰ ਕਰੋ।' ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਮਾਹ ਵਿਚ ਆਏ ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ, 'ਹੇ ਭਾਈ! ਪਹਿਲਾਂ ਮਨ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੋ। ਨਿਮਰਤਾ ਵਿਚ ਰਹੋ, ਈਰਖਾ ਕਰਨੀ ਛੱਡ ਦਿਉ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਘਰ ਆਏ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਭੋਜਨ ਤੇ ਬਸਤਰ ਦੇਵਣੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਵੀ ਮੋੜਨਾ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਹੋਵੇ ਜੋ ਧਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਥਾਂ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਸਿੱਖ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਵਾਰ ਦੇਣੇ ਹਨ। ਤਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਐਸਾ ਹੀ ਉਲੇਖ ਹੈ:

ਰਾਮਦਾਸ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਚਾਰਾ। 'ਪ੍ਰਥਮ ਤਜਹੁ ਮਨ ਕੋ ਹੰਕਾਰਾ॥੨੦॥

ਗਹੋ ਨੰਮ੍ਰਤਾ, ਤਯਾਗਹੁ ਮਤਸਰ। ਕਰਹੁ ਨ ਨਿੰਦਾ, ਅਵਗੁਨ ਪਰਹਰਿ।

ਜੇ ਘਰ ਆਯੋ ਸਿੱਖ ਨਿਹਰਿਯਹਿ। ਨਿਜ ਨਿਜ ਘਰ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਿਯਹਿ॥੨੧॥

ਭੋਜਨ ਬਸਤ੍ਰ ਭਾਉ ਧਰਿ ਦੀਜਹਿ। ਮਾਨਹੁ ਬਾਕ ਨ ਫੇਰਨ ਕੀਜਹਿ।

ਜੇ ਸਿਖ ਕੋ ਹੁਇ ਕਾਜ ਬਡੇਰਾ। -ਬਿਨ ਧਨ ਸਰਹਿ ਨ- ਜੋ ਅਸੁ ਹੇਰਾ॥੨੨॥

* ਮੀਤ ਸਕੱਤਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: ੯੮੧੪੮-੯੮੨੧੨

ਸਭਿ ਮਿਲ ਕਰਿ ਉਚਰਹੁ ਅਰਦਾਸ। ਸਭਿ ਤੇ ਇਕ ਥਲ ਕਰ ਨਿਜ ਪਾਸਿ।
ਸਿਖ ਕੇ ਕਾਰਜ ਦੀਜਹਿ ਸਾਰ। ਤਬ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਤੁਮ ਕੇ ਸੁਖ ਸਾਰ॥੨੩॥

(ਰਾਸਿ ਦੂਜੀ, ਅਧਿ: ੧੮)

ਸਾਰੇ ਮਨ ਲਾ ਕੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਬਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ‘ਹੇ ਭਾਈ! ਜਿੱਥੇ ਸਮੂਹ ਸਤਿਸੰਗਤ ਜੁੜੀ ਹੋਵੇ, ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮੀਂ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਤ ਉਸ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਿੱਖ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਉਹ ਆਪ ਧਰਮਸ਼ਾਲ (ਗੁਰਦੁਆਰਾ) ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕਾਵੇ ਤੇ ਉੱਥੇ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਵੀ ਛਕਾਏ। ਇਕ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਸਾਰੇ ਸੇਵਾ ਮਿਲ ਕੇ ਦੇਣ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਦਾ ਇੰਨਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਤੁਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁੰਨ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਐਸੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਨਿਵਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਸਿੱਖੋ! ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦੀ ਉੱਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਹਿਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਵੇਲੇ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਹੈ। ਦੁਪਹਿਰ ਸਮੇਂ ਚਰਨ-ਕਮਲ ਪੜ੍ਹਨੀ ਤੇ ਸੁਣਨੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬੇ ਰਹਰਾਸਿ ਪੜ੍ਹਨੀ ਹੈ, ਉਪਰੰਤ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕੇ ਅਤੇ ਸੋਹਿਲਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੌਣਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਿਰਤ ਕਾਰ ਜੋ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ ਤੇ ਸੱਚ ਕਮਾਵਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਦਾ ਸੰਗੀ ਹੋਵਾਂਗਾ’:

ਜਹਿੰ ਸਤਿਸੰਗਤ ਕੋ ਸਮੁਦਾਇ। ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਹਿੰ ਬਨਾਇ।
ਤਹਾਂ ਜਾਇ ਸੰਧਯਾ ਅਰੁ ਪ੍ਰਾਤੀ। ਧਰਹੁ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰਿ ਮਤਿ ਕੇ ਰਾਤੀ॥੨੪॥
ਜਿਸ ਮਹਿੰ ਯਥਾ ਸ਼ਕਤਿ ਹੁਇ ਆਵਹਿ। ਧਰਮਸ਼ਾਲ ਆਪ ਬਨਵਾਵਹਿ।
ਤਿਸ ਮੈਂ ਰਾਖਹਿ ਸਿੱਖ ਟਿਕਾਇ। ਪੰਥੀ ਕੋ ਭੋਜਨ ਮਿਲ ਜਾਇ॥੨੫॥
ਇਕ ਸਿਖ ਦੇਹਿ, ਕਿ ਸਭਿ ਮਿਲ ਦੇਵੈਂ। ਸਿਮਰਹਿੰ ਨਾਮ ਸੁ ਜਨ ਕੋ ਸੇਵੈਂ।
ਕਹਾਂ ਮਹਾਤਮ ਇਸ ਕੋ ਕਹਿਯਹਿ। ਪੁੰਨ ਪਦਾਰਥ ਸਮ ਨਹਿੰ ਲਹਿਯਹਿ॥੨੬॥
ਇਸ ਜਗ ਮਹਿੰ ਸੁਖ ਪਾਇ ਘਨੇਰਾ। ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਢਿਗ ਲਹੈ ਬਸੇਰਾ।
ਪਾਛਲ ਰਾਤਿ ਕਰਹੁ ਇਸ਼ਨਾਨ। ਗੁਰ ਬਾਨੀ ਪੜ੍ਹੀਅਹਿ ਹਿਤ ਠਾਨ॥੨੭॥

(ਅਧਿ: ੧੮)

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਰਵਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਧੰਨ ਹੋ ਗਏ। ‘ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ! ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ’ ਕਹਿੰਦੇ ਸਾਰੇ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਅਨੰਦਮਈ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਬਰੂਮ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਡੂੰਗਰ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਜੇਠਾ, ਭਾਈ ਤੀਰਥਾ, ਭਾਈ ਸੰਸਾਰੂ, ਭਾਈ ਬੂਲਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦੀਪਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰ ਪੁਰਸ਼ ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਬਰੂਮਦਾਸ ਹੈ ਖੇਟੜਾ ਡੂੰਗਰਦਾਸ ਭਲੇ ਤਕਿਆਰਾ ।

ਦੀਪਾ ਜੇਠਾ ਤੀਰਥਾ ਸੈਸਾਰੂ ਬੂਲਾ ਸਚਿਆਰਾ ।

(ਵਾਰ ੧੧, ਪਉੜੀ ੧੭)

ਰੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੁੱਖ

-ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ*

ਸਾਰੀ ਵਿਗੜ ਗਈ ਏ ਤਾਣੀ, ਮੁੱਕਿਆ ਧਰਤੀ ਅੰਦਰੋਂ ਪਾਣੀ,
 ਹਉਕੇ ਲੈਂਦੀ ਹਵਾ ਨਿਮਾਣੀ, ਮੱਚੀਆਂ ਹਾਲ ਦੁਹਾਈਆਂ ਨੇ।
 ਲੋਕੋ ਰੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੁੱਖ, ਧਿਰਾਂ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਨੇ!
 ਧੀਆਂ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਮਾਰ ਮੁਕਾਈਆਂ, ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੋ ਵਡਿਆਈਆਂ।
 ਕੁਝ-ਕੁਝ ਤਰਸ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਖਾਓ, ਇਹ ਕਿਉਂ ਜੰਮਦੀਆਂ ਹੋਣ ਪਰਾਈਆਂ?
 ਡਾਕਟਰ ਜਾਪਣ ਵਾਂਗ ਕਸਾਈਆਂ, ਛੁਰੀਆਂ ਤੇਜ ਚਲਾਈਆਂ ਨੇ।
 ਲੋਕੋ ਰੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੁੱਖ ... ..
 ਜੰਗਲ ਮੁੱਕਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਰੇ, ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਸਭ ਥਾਂ ਖੰਭ ਖਿਲਾਰੇ।
 ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਾ ਆਉਣ ਅਪੀਲਾਂ, ਲਾਉਂਦੇ ਅੱਗ ਨਾੜ ਨੂੰ ਸਾਰੇ।
 ਦਿੱਸਦੇ ਰਾਤ ਨਾ ਅੰਬਰੀਂ ਤਾਰੇ, ਗਹਿਰਾਂ ਬਹੁਤ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਨੇ।
 ਲੋਕੋ ਰੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੁੱਖ ... ..
 ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲੱਗ ਗਏ ਟਾਵਰ, ਮੁੱਕਦੀ ਜਾਏ ਮਨੁੱਖੀ ਪਾਵਰ।
 ਸਾਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਖੂਹਾਂ 'ਤੇ ਨਾਉਣਾ, ਹਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਲਗਾ ਕੇ ਸ਼ਾਵਰ।
 ਹਰ ਇਕ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰੇ ਮੋਬਾਇਲ, ਤਾਰਾਂ ਖੂਬ ਵਿਛਾਈਆਂ ਨੇ।
 ਲੋਕੋ ਰੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੁੱਖ ... ..
 ਦੂਸ਼ਿਤ ਕਰੋ ਨਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਂਭੋ ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਿਹਾਰ।
 ਗੱਭਰੂ ਸੂਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ, ਲੱਜਾ ਭੁੱਲ ਬੈਠੀ ਮੁਟਿਆਰ।
 ਕਈਆਂ ਬੋਲ ਕੇ ਲੱਚਰ ਗਾਣੇ, ਕੀਤੀਆਂ ਖੂਬ ਕਮਾਈਆਂ ਨੇ।
 ਲੋਕੋ ਰੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੁੱਖ ... ..
 ਰਲ ਕੇ ਰੁੱਖ ਤੇ ਕੁੱਖ ਬਚਾਈਏ, ਸੜਕਾਂ ਕੰਢੇ ਬੂਟੇ ਲਾਈਏ।
 ਮੁੰਡੇ ਬਿਨਾਂ ਦਾਜ ਵਿਆਹੀਏ, ਲੈਣਾ ਦਾਜ ਨਹੀਂ ਕਸਮਾਂ ਖਾਈਏ।
 'ਸਿੰਘ ਅਜੀਤ ਨਬੀਪੁਰ ਵਾਲੇ', ਪੀੜਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਸੁਣਾਈਆਂ ਨੇ।
 ਲੋਕੋ ਰੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੁੱਖ ... ..

* #੨੫੮੫/੧੪, ਗਲੀ ਨੰ: ੨, ਪੁਤਲੀ ਘਰ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 'ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ 'ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਵਜੋਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ- ਜਥੇ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- ੨੩ ਜੁਲਾਈ- ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵਰਾਜ ਪਾਟਿਲ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 'ਚ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰ-ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 'ਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ-ਦਫਤਰਾਂ

'ਚ ਢੁਕਵਾਂ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਵੱਸੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ 'ਚ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 'ਚ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਦਫਤਰੀ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ 'ਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ

'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਨਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਿਆ- ਜਥੇ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ

ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ੨੫ ਜੁਲਾਈ- ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸੰਕਲਪੀ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੌਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਂਪਸ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ

ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਸ. ਬਾਦਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੁਪਨਾ ਸਾਕਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਿਨ ਵਜੋਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ।

ਸ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਬਣੀ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਦੁਨੀਆਂ

ਭਰ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਨਵੀਨਤਮ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇਗੀ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼, ਸੂਬੇ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਛੜੇ ਤੇ ਹੋਣਹਾਰ ਪੇਂਡੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ੧੦ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀਟਾਂ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰੱਖਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਬਾਨੀ ਕੁਲਪਤੀ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਸਿੱਖ ਫਿਲਾਸਫੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ

ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫ਼ਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਧਰਤੀ 'ਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ੮੪ ਏਕੜ ਰਕਬੇ ਵਿਚ ੫੦੦ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਥਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ, ਤਕਨੀਕ, ਕਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇਗਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਅੱਠ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਗਿਆਰਾਂ ਪੋਸਟ-ਗਰੈਜੂਏਟ ਡਿਗਰੀ ਕੋਰਸਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ; ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ; ਆਧਾਰ-ਰੂਪੀ ਵਿਗਿਆਨ; ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ, ਸਿੱਖ ਮਤ/ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਖੋਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਨੈਨੋ ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਬਾਇਓ ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਾਇੰਸ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਫਿਜ਼ਿਕਸ,

ਇੰਸਟਰੂਮੈਂਟੇਸ਼ਨ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਅਤੇ ਬਿਜ਼ਨਸ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਦੇ ਅਤੀ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਆਪਨ, ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਾਹਰਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਬਿਜ਼ਨਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕਤਮ ਸਿਲੇਬਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕੋਰਸ ਵਿਚ ੧੦ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਸੀਟਾਂ ਪੇਂਡੂ ਹੋਣਹਾਰ, ਪਰ ਮਾਲੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫ਼ੀਸ ਲਏ ਉੱਚੀ ਤੇ ਉੱਚੀ ਡਿਗਰੀ ਤਕ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੋਂ ਗੈਸਟ ਫੈਕਲਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ

ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਆਨ ਲਾਈਨ ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਮੁੱਚੇ ਕੈਂਪਸ ਦੀ ਨੈਟਵਰਕਿੰਗ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਮਾਹਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕਤਮ ਲੈਬੋਰਟਰੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਸਕੇਗੀ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ੬-ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਕੈਂਪਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੈਸ਼ਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਰਸਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ੨੦੦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨਿਯੁਕਤ

ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ੯ ਅਗਸਤ: ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਧੀਨ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਡਾ. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਡਾ. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਟੱਡੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ ਤੇ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਡਾ. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਹੀਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ

ਗੁ: ਸ੍ਰੀ ਗਰਨਾ ਸਾਹਿਬ ਬੋਦਲ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ

ਮੈਨੇਜਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗਰਨਾ ਸਾਹਿਬ ਬੋਦਲ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹਰੇਕ ਮਹੀਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮੈਂਬਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਟਾਫ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ੧੫ ਮਈ ਅਤੇ ੧੬ ਜੂਨ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੫੫ ਅਤੇ ੬੪ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਪਾਨ ਕਰ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਦਿਹਾੜਾ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਨਾ ਸਮਝਣ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਖੜੀ ਹੈ। ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਨੰਤਨਾਗ ਵਿਖੇ ਜਿੱਥੇ ਚਾਰ ਘਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੜ ਗਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੇ ਪਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ (ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਿਆਸਤ ਅੰਦਰ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਲਹਿਰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕੋ ਸਿੰਘ ਸਜੇ' ਤਹਿਤ ਮਿਤੀ ੧੦, ੧੧, ੧੨ ਜੁਲਾਈ ੨੦੧੧ ਨੂੰ ਸਾਂਬਾ ਬਾਰਡਰ ਏਰੀਏ ਦੇ ਪੰਜ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਜਿਸ ਵਿਚ ੬੪੯ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਕਕਾਰ ਭੇਟਾ ਰਹਿਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮਹੀਨਾ ਜੂਨ ੨੦੧੧ ਵਿਚ ਹੋਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:-

ਮਿਤੀ	ਅਸਥਾਨ	ਪ੍ਰਾਣੀ
੧-੬-੧੧	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ	੨੦੨
੧-੬-੧੧	ਪਿੰਡ ਲੱਧੂਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ	੫੪
੨-੬-੧੧	ਪਿੰਡ ਰੱਤਾ ਖੇੜਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ	੮੦

੩-੬-੧੧	ਪਿੰਡ ਸੁਹੇਲੇਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ	੪੫
੫-੬-੧੧	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ	੨੦੭
੫-੬-੧੧	ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਏਵੀਂ ਬਾਰਾਮੂਲਾ, ਕਸ਼ਮੀਰ	੩੫੦
੬-੬-੧੧	ਪਿੰਡ ਕੋਟਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	੬੬
੮-੬-੧੧	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ	੨੨੩
੧੧-੬-੧੧	ਪਿੰਡ ਓਠੀਆਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	੬੫
੧੨-੬-੧੧	ਕੇਂਦਰੀ ਜੇਲ, ਪਟਿਆਲਾ	੧੧
੧੨-੬-੧੧	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ	੧੬੦
੧੫-੬-੧੧	ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਪਠਾਨਕੋਟ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ)	੨੩
੧੫-੬-੧੧	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ	੨੩੨
੧੬-੬-੧੧	ਪਿੰਡ ਲਮੀਨੀ, ਪਠਾਨਕੋਟ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	੧੯
੧੭-੬-੧੧	ਪਿੰਡ ਰਾਣੀਪੁਰ, ਪਠਾਨਕੋਟ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	੧੦੧
੧੮-੬-੧੧	ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਜਗਿਆਲ, ਪਠਾਨਕੋਟ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ)	੪੩
੧੯-੬-੧੧	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ	੧੫੬
੧੯-੬-੧੧	ਪਿੰਡ ਬਸਰੂਪ, ਪਠਾਨਕੋਟ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	੪੮
੨੦-੬-੧੧	ਪਿੰਡ ਤਲਵੰਡੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	੪੨
੨੧-੬-੧੧	ਪਿੰਡ ਗੱਗੜਭਾਣਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	੬੦
੨੧-੬-੧੧	ਪਿੰਡ ਭਰਿਆਲਲਾੜੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	੪੩
੨੨-੬-੧੧	ਪਿੰਡ ਜੋਗਰ ਭੂਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	੪੨
੨੨-੬-੧੧	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ	੨੪੭
੨੪-੬-੧੧	ਪਿੰਡ ਮਰਗਿੰਦਪੁਰਾ, ਪੱਟੀ	੫੫
੨੬-੬-੧੧	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ	੧੫੨
੨੭-੬-੧੧	ਪਿੰਡ ਭਗੋਰੀਆਂ, ਮੋਗਾ	੬੨
੨੯-੬-੧੧	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ	੧੬੮

ਯੂ.ਪੀ. ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਾਪੁੜ ਵੱਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ

ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤੁੜ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਸ. ਸੁਖਮੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਦੀਆਂ ਮੈਂਬਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗਣ ਹਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਗਰੋਂ ਜੂਨ ੨੦੧੧ ਵਿਚ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

ਮਿਤੀ	ਅਸਥਾਨ	ਪ੍ਰਾਣੀ
੧-੬-੧੧	ਗੁ:ਭੰਡਾਰਾ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕਮਤਾ, ਉਤਰਾਂਚਲ	੬੪
੧੨-੬-੧੧	ਗੁ:ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ	੫੦
੧੯-੬-੧੧	ਗੁ:ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ	੩੨
੩੦-੬-੧੧	ਗੁ:ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪਿੰਡ ਕੱਲੂਪੁਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਲੀਗੜ੍ਹ	੨੪

ਹਲਕਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ

ਭਾਈ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਜਥੇਦਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਮੈਂਬਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਮਿਤੀ ੧੬ ਜੂਨ ੨੦੧੧ ਤੋਂ ੫ ਜੁਲਾਈ ੨੦੧੧ ਤਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਹੀਰ ਚਲਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਏ ਗਏ। ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨ ੫ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂਆਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ੧੨੫ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਗੀ ਜਥੇ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਕਵੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕਰਵਾਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਮਿਤੀ	ਅਸਥਾਨ	ਪ੍ਰਾਣੀ
੧੬-੬-੧੧	ਕਾਛਵਾ ਫਾਰਮ, ਕਰਨਾਲ	੫੨
੧੫-੭-੧੧	ਗੁ:ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਬਾਗ, ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ	੧੯
੨੪-੭-੧੧	ਗੁ:ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰਕ, ਸੋਨੀਪਤ	੨੭

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਡੇਰਾ ਲਾਡਵਾ ਵਿਖੇ ੧੫ ਜੁਲਾਈ ੨੦੧੧ ਨੂੰ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਮ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕ 'ਸਿੰਘ ਸੂਰਮੇ' ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵੱਲੋਂ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਟੀਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਮੋਮੈਂਟੋ ਭੇਟ ਕਰ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਕਲਕੱਤਾ (ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ) ਵੱਲੋਂ ਕੈਂਪ ਦਾ ਆਯੋਜਨ

ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਸ.ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਕਲਕੱਤਾ ਵੱਲੋਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ੨੪ ਮਈ ੨੦੧੧ ਤੋਂ ੨੮ ਮਈ ੨੦੧੧ ਤਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਿਸਟੂਪੁਰ, ਜਮਸ਼ੇਦਪੁਰ (ਟਾਟਾ ਨਗਰ) ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਯੂਥ ਫੈਸਟੀਵਲ ੨੦੧੧ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਤ ੩੦੦ ਦੇ ਕਰੀਬ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਸਾਰੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਇੰਚਾਰਜ ਸ.ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ.ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੇਤੂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਤਕਸੀਮ ਕੀਤੇ।

ਦੋਆਬਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਹੀਰ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ

ਜਥੇਦਾਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਦੋਆਬਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਹੀਰ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਾਸਰ ਜੈਤੋ, ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਪਿੰਡ ਭਾਣੋਕੀ, ਫਗਵਾੜਾ ਨੂੰ ਸੈਂਟਰ ਬਣਾ ਕੇ ੨੨ ਫਰਵਰੀ ੨੦੧੧ ਤੋਂ ੬ ਮਾਰਚ ੨੦੧੧ ਤਕ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮੁੱਖ ਸਮਾਗਮ ੬ ਮਾਰਚ ੨੦੧੧ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਭਾਣੋਕੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ੭੦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਆਬਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਹੀਰ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਹਾੜੇ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ੧ ਜੁਲਾਈ ੨੦੧੧ ਤੋਂ ੫ ਜੁਲਾਈ ੨੦੧੧ ਤਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਬਸਤੀ ਸ਼ੇਖ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਵਿਚ ੧੪੪ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ। ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾ ਕੇ ਢਾਡੀ /ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਲਮਾਂ ਵੀ ਦਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਮੁੱਖ ਸਮਾਗਮ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਗਿਆਨੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਥਾ-ਵੀਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ। ਧਰਮ ਪਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਈ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਗਈ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਰੌੜਕਿਲਾ ਵਿਖੇ ਗੁਰਮਤਿ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕੈਂਪ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸ.ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰੌੜਕਿਲਾ ਜ਼ੋਨ (ਉੜੀਸਾ) ਦੇ ੬ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਖੇ ੨ ਮਈ ੨੦੧੧ ਤੋਂ ੫ ਜੂਨ ੨੦੧੧ ਤਕ ਗੁਰਮਤਿ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕੈਂਪ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ੨੫੦ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਉਮਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ੪ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ, ਨਿਤਨੇਮ, ਗੁਰਮਤਿ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰ-ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਦੌਰਾਨ ੨੧ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਪਾਨ ਕੀਤਾ।

ਗੋਲਡਨ ਆਫਸੈੱਟ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਲਈ ਸ. ਦਲਮੇਘ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਛਪਵਾ ਕੇ ਦਫਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਮਿਤੀ ੫-੯-੨੦੧੧